ABDUL CELİL TURAN
Yeni Doğan Mah. Sok. 41
No. 7/4 Tel : 558 40 92
Zeytinburnu - İstanbul

مۇللا ئىسمەتۇللا بىننى مۇللا نىمەتۇللا مۇجىزى

تەۋارىخى مۇسىقىيۇن

نەشرگە تەييارلىغۇچى:

ئەنۋەر بايتۇر

خەمىت تۆمۈر

مەسئۇل مۇھەررىرى:

نۇر مۇھەممەت دۆلەتى

مىللەتلەر نەشرىياتى

本书根据中国科学院民族研究所收藏的毛拉·伊斯迈托拉·穆吉孜于1854—1855年所著《乐师传》的手抄本整理出版。

بۇ كىتاپ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادىمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنىستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان، مىلادى 1854 ـــ 1855 ـ يىلى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىمەتۇللا موجىزى تەرىپىدىن يېزىلىپ، ئەلىشىر ناۋايىنىڭ «كۇللىيات» دىۋانى بىلەن قوشۇپ تۇپلەنگەن بىر قولىيازما نۇسخىسىغا ئاساسەن رەتلەپ نەشر قىلىندى.

موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىمەتۇللا موجىزى

تەۋارىخى مۇسىقىيۇن

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تومۇر

مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دولەتى

مەسئۇل كوررېكتور: نۇربىيە ئەزىز

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

شىنخۇا كىتاپخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ

مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1982 ـ يىل 6 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى

1982 ـ يىل 6 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى

كىلىيونكا مۇقاۋىلىغىنىڭ باھاسى: 1.15 يۈەن

ئاددى مۇقاۋىلىغىنىڭ باھاسى: 0.30 يۈەن

مۇندەرىجە

كىرىش سوز 1

تېكىست 22

تەرجىمە 46

ئىزاھلار 71

سۈرەتكە ئېلىنغان نۇسخا . . . . 39 — 1

كىرىش سوز

بىز كىتاپخانىلار بىلەن يۈز كورۈشتۈرمەكچى بولغان «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) رىسالىسى خوتەن شەھىرىدە ئۆتكەن موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا موجىزى تەرىپىدىن يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ بىز ئاساسلانغان قولىيازما نۇسخىسى ئەلىشىر ناۋايىنىڭ «كۇللىيات» ناملىق دىۋانىنىڭ بىر قولىيازما نۇسخىسى بىلەن قوشۇپ تۇپلەنگەن بولۇپ، ھازىر جۇڭگو ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا. كىتاپ نومۇرى 909.217/149. قولىيازما خوتەننىڭ پاتلىق سامان قەغىزىگە خەتتى نەستەلىك ئۇسلۇبىدا كوچۇرۇلگەن بولۇپ، جەمى 39 بەت. ھەر بىر بەتنىڭ ھەجمى 15 × 22 سانتىمېتىر، ھەر بەتتىكى تېكىست ھەجمى 9 × 19 سانتىمېتىر، ھەر بەتكە 15 قۇردىن خەت يېزىلغان. قولىيازمىنىڭ تېكىستى قارا سىيادا، كىچىك ماۋزۇلىرى قىزىل سىيادا قومۇش قەلەم بىلەن كوچۇرۇلگەن. قولىيازما قوشۇپ تۇپلەنگەن كىتاپنىڭ مۇقاۋىسى جىگەررەڭ قىرىم بىلەن قاپلانغان بولۇپ، يۈزىگە ئۇيغۇر مىللى ئۇسلۇبىدا چىرايلىق نەقىش ئىشلەنگەن.

ئاپتور بۇ ئەسەرنى

پۈتۈك تارىخنى تارىخنى دىپ ئىدىم،
بىلەلمەسمىكىن دىپ ئەجەپ غەم يىدىم.

تۇگەت سوزنى موئجىز غەرىپ بىناۋا،
ئۇلۇغ يولغە كىرگىل بولۇپ ماسۋا.

دىگەن شېىر بىلەن ئاخىرلاشتۇرغان. بۇ شېىرنىڭ "پۈتۈك تارىخىن تارىخىن دەپ ئىدىم" دىگەن مىسراسىدىكى كېيىنكى "تارىخىن" سوزى ئەبجەت بىلەن ھىساپلاش ئۇسۇلى بويىچە ھىجرى 1271 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ. ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا يەنە قىزىل سىيادا كونىچە "1271 سىنە" دىگەن يىل نامىمۇ يېزىلغان. دىمەك، موجىزنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ يادنامىسى ھىجرى 1271 ـ يىلى (مىلادى 1854 ـــ 1855 ـ يىلى) دۇنياغا كەلگەن.

قولىيازمىنىڭ ئىملاسىغا ئاساسەن، ئۇنى كېيىن كوچۇرۇلگەن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ كوچۇرۇلگەن ۋاقتى ۋە خەتتات توغرىلىق ئېنىق مەلۇمات يوق. قولىيازمىنىڭ باش بېتىگە "ئۇشبۇ تەۋارىخى مۇسقىيۇن كىتابىنى پۈتتۈرگان ئەلشىر ھېكىم بېگىمگە يۈز رەھمەت، پۈتكۈچى موللا ئىسمەتۇللا موئجىزغە ئىلاھىم مىڭ رەھمەت قىلغاي، ماڭا بۇ رىسالەنى دۇۋەل ئەزىمشا بېگىم تەقدىم قىلدى، دەپ موھۇر باسقۇچى مۇفتى مۇھەممەت ئىمىن ئىبنى باقىدۇر، 1338 سىنە" دىگەن سوزلەر يېزىلىپ، مۇفتى مۇھەممەت ئىمىن ئىبنى باقىنىڭ سوقچاق موھۇرى بېسىلغان. بۇنىڭدىن بۇ قولىيازمىنىڭ ئەڭ كېيىن بولغان تەقدىردىمۇ ھىجرى 1338 ـ يىلى (مىلادى 1919 ـــ 1920 ـ يىلى) دىن بۇرۇن كوچۇرۇلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

بىز تۇۋەندە بۇ ئەسەر توغرىسىدىكى دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويىمىز.

1

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» رىسالىسىنىڭ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا دۇنياغا كەلگەنلىكى تاسادىپى بىر ئىش ئەمەس. ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتىنىڭ جۇڭغار ئاقسوڭەكلىرى بولۇنمىچىلىكى ۋە ئاپپاق خوجا ئەۋلاتلىرىدىن بولغان چوڭ خوجا بۇرھانىددىن بىلەن كىچىك خوجا خوجا جاھان بولۇنمىچىلىكىنى باستۇرۇپ، شىنجاڭ رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەن بارلىققا كەلگەن نىسبى تىنچ شارائىتتا يەنە بىر قېتىم گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، 19 ـ ئەسىرگە كەلگەندە چىرىكلەشكەن چىڭ ھوكۇمىتى ئەمەلدارلىرى بىلەن يەرلىك فېئودال كۈچلەرنىڭ پاجىئەلىك زۇلۇم ـ سەتەملىرىگە قارشى كوتىرىلگەن دىخانلار قوزغىلاڭلىرىغا ماسلىشىپ راسا يۇقۇرى پەللىگە چىققان ئىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ بۇ قېتىمقى تەرەققىيات دولقۇنى يەركەن خانلىقى (مىلادى 1514 ــ 1678 ـ يىللار) ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىقىدا ۋەيران بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتەك ئومۇمى ئىستەكنىڭ تۈرتكىسى بىلەن باشلانغان بولسا، خەلقنى نادانلىق ۋە قالاقلىقتىن قۇتقۇزۇش، مىللى مەدىنىيەتنى گۈللەندۈرۈش، مىللى زۇلۇم ۋە فېئوداللىق زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى مىللى ـ دېموكراتىك ئىدىيۋى ئېقىمنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئەۋجىگە چىقتى.

بۇ دەۋر ئىچىدە نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر يازغۇچى، شائىرلار

ئەدەبىيات سەھنىسىگە چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ خىلمۇ-خىل ژانىر ۋە مەزمۇندىكى ئەسەرلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كۆركەم مەنزىرىسىنى مەيدانغا كەلتۈردى. موللا ئەلەم شەھيارى ۋە ئۇنىڭ مىلادى 1761-يىلى يېزىلغان «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق پوئېمىسى، لۈكچۈنلۈك شائىر ئەھمەت غوجام نىياز ئوغلى (1827-يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ «رەۋزەتۇلزۇھرا» ناملىق شېئىرىي داستانى، مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى ۋە ئۇنىڭ «سىدىقنامە» ناملىق ئەسىرى، شائىر موللا رېھىم ۋە ئۇنىڭ «مۇھەببەتنامە» ناملىق داستانلىرى، يەركەنلىك شائىر ئۆمەرباقى ۋە ئۇنىڭ 1792-يىلى نەسرى-نەزمى شەكىلدە يېزىلغان «پەرھات-شىرىن ۋە لەيلى-مەجنۇن» ناملىق ھېكايىلەر توپلىمى، قۇمۇللۇق شائىر زۇھۇرى ۋە ئۇنىڭ «دىۋانى زۇھۇرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، موللا يۇنۇس ياركەندى ۋە ئۇنىڭ 1807-يىلى يېزىلغان «يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا» داستانى، موللا سىدىق ياركەندى ۋە ئۇنىڭ 1813-يىلى ئەلىشىر ناۋايىنىڭ «خەمسە»سىدىكى 5 داستان ئاساسىدا يېزىپ چىققان «نەسرى مۇھەممەت ھۇسەيىنبەگ» ناملىق توپلىمى، ئىمىرى (1822-يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ «دىۋانى ئىمىرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، قەشقەرلىق نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى ۋە ئۇنىڭ «مەھزۇنۇلۋائىزىن» ناملىق ئېپىك داستانى، ئابدۇرېھىم نىزارى (1845-يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ «پەرھات ۋە شىرىن»، «مەجنۇن ۋە لەيلى»، «شاھ بەھرام ۋە دىلئارام»، «ۋامۇق-ئۇزرا»، «چاھار دەرۋىش» («ئازات بەخت»)، «مەھزۇن ۋە گۈلنىسا»، «شاھزادە مەسئۇد ۋە دىلئارا»، «رابىيە-سەئىدىن» قاتارلىق 12 داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان «مۇھەببەتنامە» ناملىق داستانلار توپلىمى بىلەن «دۇررىنىنەجات» ناملىق ئەسىرى، تۇردۇش ئاخۇن

كاتىپ غىرىبى (1802 ـ يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان) ۋە ئۇنىڭ «كىتابى غىرىب» ناملىق داستانى، موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ (1824 ـــ 1899 ـ يىللار) ۋە ئۇنىڭ 1851 ـ يىلى ئىشلەنگەن «غەزەلىيات» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، 1875 ـ يىلى يېزىلغان «غازات دەر مۇلكى چىن» ناملىق داستانى، 1881 ـ يىلى يېزىلغان «چاڭموزا يۈسۈپخان» ناملىق داستانى، 1882 ـ يىلى يېزىلغان «نازۇگۇم» ناملىق قىسسىسى، موللا شاكىر ۋە ئۇنىڭ «زەپەرنامە» ناملىق تارىخىي داستانى قاتارلىق يازغۇچى ۋە ئەسەرلەر شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان مۇھىم نامايەندىلىرىدۇر.

بۇ دەۋر ئىچىدە ئۇيغۇر مۇزىكا ـ ناخشىلىرى بويىچىمۇ بىرمۇنچە جانلىنىشلار بولدى: مىلادى 1820 ـــ 1828 ـ يىللاردا قەشقەر دىخانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان قەھرىمان ئۇيغۇر قىزى نازۇگۇم ھەققىدە توقۇلغان «نازۇگۇم» قىسسىسى بىلەن «نازۇگۇم» ناخشىسى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالدى①. خوتەن «قارىقاش ناخشىسى»، قەشقەر «قىزىلگۇل ناخشىسى»، تۇرپان «مايىمخان ناخشىسى»، قۇمۇل «يارسىنەم ناخشىسى»، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ «ئانارخان»، «ئويناڭ تورەم»، «بىۋاپا نادان يارىم»، «خارابىڭ مەن»، «دادەي»، «سارىخان»، «ئاللا يارىم»، «هاي ـ هاي ئولەن» قاتارلىق ناخشىلىرىمۇ كەڭ تارقالدى②؛ ئۇلۇغ ئالىم ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ «رىسالەئى مۇغەننىيۇن»، «كىتابۇلمۇسىقى»، «كالامىفۇلمۇسىقى» قاتارلىق

---

① موللا بىلالنىڭ «غازات دەر مۇلكى چىن» داستانىغا ۋە مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمىدى» سىگە قارالسۇن.

② «شىنجاڭ تارىخ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ماتېرىياللىرى»دىن.

ئەسەرلىرى بىلەن زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇرنىڭ «ئەسرارى مۇسىقى» ناملىق كىتاۋى شۇ چاغدىكى ئۇستا خەتتاتلار تەرىپىدىن قايتا كۆچۈرۈپ چىقىلدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىيات سەنئىتى بويىچە كۆتۈرۈلگەن بۇ قېتىمقى تەرەققىيات دولقۇنىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، يەرلىك ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكى بىر قىسىم ئوقۇمۇشلۇق زاتلارمۇ بۇ سەپكە قوشۇلۇپ ئۇيغۇر ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن بەلگىلىك تۆھپە قوشتى. بۇ يەردە 1811-يىلى زۇھۇرى، ئۆمرى قاتارلىق شائىرلارنى ئوردىسىغا توپلاپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋالىرىدىن بولغان لۇتفى ۋە ئەلىشىر ناۋائىنىڭ شېئىرلىرىدىن ھەم ئىران شائىرلىرىدىن ھاپىز شىرازى قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن نەمۇنە ئېلىپ «باياز» ناملىق بىر توپلام تۈزدۈرگەن قۇمۇل ۋاڭى ئەردەشىر، 1813-يىلى موللا يۇنۇس ياركەندىنىڭ ئەلىشىر ناۋائىنىڭ «خەمسە»سىنى نەسرىلەشتۈرۈپ چىقىشىغا تەشەببۇسكار بولغان يەركەن ھاكىم بېگى مىرزا ھۇسەيىنبەگ، 1841-يىلى تۇردۇش ئاخۇن كاتىپ غېرىبىنىڭ «كىتابى غېرىپ» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىقىشىغا تەشەببۇسكار بولغان قەشقەر ھاكىم بېگى زۇھۇرىددىن، 1839-يىلى ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «مۇھەببەتنامە» ناملىق داستانلار توپلىمىنى يېزىپ چىقىشىغا تەشەببۇسكار بولغان تۇرپان ۋاڭى ئەپەردۇن ۋە مەزكۇر «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» رىسالىسىنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە تەشەببۇسكار بولغان خوتەن ھاكىم بېگى مۇھەممەت ئەلىشىر بىننى ئابدۇ مۆمىنبەگ (ئەلىشىر ھېكىم بەگ)لەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

دېمەك، قولىمىزدىكى «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» رىسالىسى ئۇيغۇر

ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ 18-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلىنىپ، 19-ئەسىردە يۇقىرى پەللىگە چىققان تەرەققىيات دولقۇنىنىڭ سەمەرىلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»نىڭ ئاپتورى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا موجىزىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ھازىرچە مۇشۇ ئەسەردىكى بايانلاردىن باشقا مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز، بىراق، مۇشۇ ئەسەردىكى ماتېرىياللارنىڭ ئۆزىمۇ بىزنىڭ موجىزى ئوبرازىنى خېلى روشەن ھالدا كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

موجىزى ئۆز رىسالىسىنىڭ كىرىش قىسمىدا مەزكۇر رىسالىنى يېزىش ئۈچۈن «تارىخى رەشىدى»، «تەۋارىخى رەۋزەتۇسسەفا»، «تەۋارىخى ئەجەم» قاتارلىق پارس تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىن ۋە «تەۋارىخى تەبەرى»، «تەۋارىخى ھوكەما»، «تەۋارىخى ئەرەپ» قاتارلىق ئەرەپچە يېزىلغان ئەسەرلەردىن پايدىلانغانلىقىنى، فارابىنىڭ ئەرەپ تىلىدا يېزىلغان «رىسالەئى مۇغەننىيۇن» ناملىق كىتاۋىنى تەرجىمە قىلىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى يازىدۇ. بىز بۇ بايانلاردىن ئۇنىڭ ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەپ، پارس تىللىرىنىمۇ پۇختا ئىگەللىگەن مەلۇماتلىق بىر كىشى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز.

موجىزى ئۆز ئەسىرىنىڭ كۆپ جايلىرىدا ئەلشىر ناۋائىينى "پىرىم"، "ئۇستازىم" دەپ ئاتايدۇ ۋە ئۇنىڭ «كۇللىيات»، «چاھار دىۋان»، «خەمسە»لىرىدىن ھەم بۇلاردىن باشقا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ

يازغان 36 پارچە كىتاۋىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ خىسلەت ۋە ئىشقى مۇھەببىتىدىن خەۋەردار بولدۇم، دەپ يازىدۇ.① ئۇ يەنە لۇتفى، ئابدۇراخمان جامى، مۇھەممەت كۈشتىنگىرلەرگە باھا بەرگەندە، ئۇلارنىڭ ئالىجاناپلىقىغا ناۋايىنىڭ ئۇلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسىنى پاكىت قىلىدۇ. مانا بۇلاردىن موجىزىنىڭ ناۋايىغا چەكسىز ئىخلاس قويغانلىقىنى، ناۋايىنىڭ يۈكسەك بەدىي ماھارىتىگىلا ئەمەس، بەلكى ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ تەرەققىپەرۋەر ئىدىيىسى بىلەن ئالىجاناپ پەزىلىتىگە قايىل ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

موجىزى فىساغۇرس (پىپاگور) ئۈستىدە توختالغان ۋاقتىدا، ئۇنىڭ ئاغزىدىن ”ئۆزەڭنى تۈزلىماي تۇرۇپ كىشىگە نەسىھەت قىلما؛ ئەيىبىڭنى ساڭا كورسەتكان كىشىنى دوست بىلىپ ئەزىز تۇت؛ چىرايلىق لىباس كىيىپ يۈرگىچە چىرايلىق سوز قىلىپ يۈرۈشنى ئۆرگانگىل؛ ياخشى سوزنى ئەيتۇرغە قۇدرەتىڭ بولماسا، ياخشى سوزنى ئىيتقۇچىدىن ئۆرگانگىل؛ ئىلىم ئۆرگانىشدىن نومۇس قىلما، ئىلىمسىزلىكتىن نومۇس قىل......“ دىگەن ھىكمەتلىك سوزلەرنى كەلتۈرىدۇ.② فارابى ئۈستىدە توختالغىنىدا بولسا، ناھايىتى باتۇرلۇق بىلەن ئۇنىڭ ”يۈز يىل ئىبادەت قىلىپ ئاللىمغان فەيزنى مىنىڭ قانۇنۇمنىڭ ‹قالونۇمنىڭ›③ سىملارىدىن ئالغايسىزلار“ دىگەن سوزىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ.④ ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان بۇ

---

① مۇشۇ كىتاپنىڭ 31 ـ بېتىگە قارالسۇن.

② مۇشۇ كىتاپنىڭ 27 ـ بېتىگە قارالسۇن.

③ بۇ يەردىكى ۋە باشقا يەرلەردىكى ئۈچلۇق تىرناق « » ئىچىگە ئېلىنغان سوزلەرنى نەشرگە تەييارلىغۇچى قوشقان.

④ مۇشۇ كىتاپنىڭ 29 ـ بېتىگە قارالسۇن.

ھېكمەتلىك سۆزلەر ئەمەلىيەتتە، موجىزىنىڭ ئۆز دۇنيا قارىشىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، بۇ يەردە ئۇلارنى ئەينى زاماندىكى نادانلىق، تەركى دۇنيالىق ۋە قۇللۇقنى تەشەببۇس قىلغۇچى جاھىل كۈچلەرگە قارىتىپ ئېتىلغان ئوق، خەلق ئاممىسىغا بېرىلگەن سەممىي مەسلىھەت سۈپىتىدە قوللانغان.

موجىزىنىڭ فېئوداللىق-دىنىي چەكلىمىلەر بولۇپمۇ تەرىققەتچىلىكنىڭ چەكلىمىلىرى تۈپەيلى تارىختا كۆمۈلۈپ قالغان مۇزىكا ئالىمى ۋە شائىرە ئامانىيساخان نەفىسىنى تارىختىكى 17 نەپەر مۇزىكا پىرى قاتارىغا كىرگۈزۈپ، زور ھۆرمەت بىلەن خالايىققا تونۇشتۇرۇشىمۇ ئۇنىڭ شۇ دەۋردىكى تەرەققىپەرۋەر زىيالىيلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا پۈتۈنلەي مۇناسىپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

موجىزى «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»نىڭ مۇقەددىمىسىدە ئاللاغا مۇناجات قىلىپ ”ئاسىي قۇلۇڭدۇرمەن پەقىر، جاپىي قۇلۇڭدۇرمەن ھەقىر، غەم ئىلكىدە بولدۇم ئەسىر، سەنسەن ماڭا فەريادرەس“ دېگەن مىسرالارنى يازىدۇ ۋە ئۆز ئەسىرىنى ”تۈگەت سۆزنى موجىز غەرىپ بىناۋا، ئۇلۇغ يولغە كىرگىل بولۇپ ماسىۋا“ دېگەن بېيىت بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ. بىز بۇ مىسرالاردىن ئۇنىڭ يۇقۇرقىدەك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» رىسالىسىنى يازغانلىقىنىڭ فېئوداللىق دىنىي پىرىنسىپلارغا بولۇپمۇ تەرىقەتچىلىك پىرىنسىپلىرىغا زىت كېلىدىغانلىقىنى ئۆزىمۇ ئېنىق بىلىپ تۇرغانلىقىنى ۋە شۇ چاغلاردا يەنىلا خېلى سالماقنى ئىگەللەپ تۇرغان مۇتەئەسسىپ جاھىل كۈچلەرنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىماسلىق ئۈچۈن ئۆز ھەركىتىنى مۇشۇ يول بىلەن ئاز-تولا نىقاپلىغانلىقىنى كۆرىمىز.

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»نىڭ تەشەببۇسچىسى ئەلشىر ھېكىم بەگ

موجىزنى "سەنكىم كەسپىڭ ھەم مۇسىقىدۇر ھەم ئەدەبىيات مەملىكەتىنىڭ بۇلبۇلۋار سۇلتانى، ئەدەبىيات مۇلكىنىڭ تۇتى شىرىن لىساندۇرسەن ھەم خۇش پۇتىكۇچى ھەم دىلكەش ئەيتىقۇچى سەنىدۇرسەن" دەپ تەرىپلەيدۇ.① گەرچە بۇ سوزلەر ئىنتايىن مۇبالىغىچىلىك بىلەن ئېيتىلغان بولسىمۇ، ھەرھالدا موجىزنىڭ شۇ دەۋردە داڭلىق كەسپىي مۇزىكانت ھەم نۇرغۇن ئەسەرلىرى بىلەن تونۇلغان مەشھۇر شائىر بولۇپ ئۆتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ باشقا ئەسەرلىرى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن ياكى تېخى قولىمىزغا چۈشمىگەن.

3

موجىزى ئۆز ئەسىرىدە تونۇشتۇرغان 17 نەپەر مۇزىكا پىرى ئىچىدە ئۇنىڭ قىدىرخان ياركەندى بىلەن ئامانىساخان نەفىسى توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرى بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بۇ شەخسلەر توغرىسىدىكى تۇنجى يازما مەلۇمات بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

موجىزى قىدىرخان ياركەندىنىڭ نادىر مۇزىكا ئالىمى، تەڭداشسىز ناخشىچى ۋە ئۇستا شائىر ئىكەنلىكىنى، راۋاپ بىلەن ھەشتارنى كەشپ قىلغانلىقىنى، «ۋىسال» ناملىق بىر مۇقامنى ئىجات قىلغانلىقىنى، مۇزىكا ئىلمى توغرىسىدا كۆپلىگەن مېغىزلىق ماقالىلارنى يازغانلىقىنى، «دىۋانى قىدىر» ناملىق شېئىرلار توپلىمى چىقارغان-

① مۇشۇ كىتاپنىڭ 25 ـ بېتىگە قارالسۇن.

لىغىنى، يەركەن خانلىقىنىڭ ھەرىپەتپەرۋەر پادىشاھى سۇلتان ئابدۇرىشىتخاننىڭ كېچە-كۈندۈز ئايرىلمايدىغان ئەڭ يېقىن كىشىسى بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى ۋە ئىران، ئىراق، تەبرىز، خارەزىم، سەمەرقەند، ئەنجان، ئىسلامبۇل (ئىستامبۇل)، كەشمىر، بەلخ، شىراز قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن شاگىرتلىرى بولۇپ، ئۇلارغا مۇزىكا ئىلمىدىن دەرس بەرگەنلىكىنى يازىدۇ. لۇتفى ئۇستىدە توختالغىنىدا ئۇ ”ئالىملىقتا ھەزرەتى ئەبۇ نەسىر فارابىدېك، ھەكىملىقتا ھەزرەتى ئىبنى سىنادېك، شائىرلىقتا ھەزرەتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر-ناۋائىيدېك، مۇغەننىلىقتا تەخى قىدىرخاندېك ئىدىلار“① دەپ قىدىرخاننى شۇ زاماننىڭ ئەڭ كاتتا ئالىملىرى قاتارىغا قويىدۇ. بىز موجىزىنىڭ بۇ بايانلىرىدىن 16-ئەسىردە ئۆتكەن بۇ ئۇيغۇر ئالىمى ھەققىدە خېلى تەپسىلى مەلۇماتقا ئىگە بولىمىز. بۇ يەنە يەركەن خانلىقىنىڭ پايتەختى يەركەن شەھىرىنىڭ شۇ دەۋرلەردە پۈتۈن شەرق ئەللىرىنىڭ بىر مۇزىكا ئۆگىنىش يۇرتى بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

موجىزىنىڭ فېئوداللىق دىنىي چەكلىمىلەر تۈپەيلى نەچچە ئەسىر كۆمۈلۈپ قالغان شائىرە، مۇزىكا ئالىمى ئامانىسساخان نەفىسىنى يورۇق دۇنياغا چىقارغانلىقى ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا قوشقان يەنە بىر زور تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىرمۇنچە پاكىتلار موجىزىنىڭ ئامانىسساخان نەفىسى توغرىسىدىكى بايانلىرىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بىرىنچىدىن، 1956—1959-يىللىرى سابىق جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىنىڭ شىنجاڭ ئازسانلىق مىللەتلەر جەمئىيىتى ۋە تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قەشقەر،

① مۇشۇ كىتابنىڭ 39-بېتىگە قارالسۇن.

يەركەن، قاغىلىق، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن ئامانىسا بېگىم ناملىق بىر شائىرە توغرىسىدا بەزى ھېكايە-رىۋايەتلەرنى توپلىغان ئىدى. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىرىدە ئامانىسا بېگىمنىڭ يەركەن خانلىقى زامانىدا ئۆتكەن قىدىرخان ياركەندىنىڭ قىزى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ سۇلتان ئابدۇرىشىتخانغا ياتلىق قىلىنغانلىقى، نۇرغۇن شېئىر-داستانلار يازغانلىقى، «ئىشرەت ئەنگىز»① ناملىق بىر مۇقام ئىجات قىلغانلىقى، كېيىن تۇغۇتتا ۋاپات بولغانلىقى، ئارىدىن يۈز يىل ئۆتۈپ ئاپپاق خوجا تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭ خەلق ئىچىگە تارالغان بارلىق شېئىر-غەزەللىرى كۆيدۈرۈلۈپ، «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنى ئېيتىشمۇ چەكلەنگەنلىكى، سۇلتان ئابدۇرىشىتخاننىڭ «دىۋانى رەشىدى»، «غەزەلىياتى رەشىدى»، «سىلاتىننامە» قاتارلىق ئەسەرلىرىمۇ كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ. دېمەك موجىزنىڭ ئامانىساخان ھەققىدىكى بايانى ئاساسىي جەھەتتىن مۇشۇ رىۋايەتكە ئوخشايدۇ. بىراق، موجىزنىڭ بايانىدا ئامانىساخان قىدىرخان ياركەندىنىڭ قىزى ئەمەس، بەلكى تارىم بويىدىكى ئۆتۈنچى مەخمۇتنىڭ قىزى دېيىلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، مەخمۇت جوراس ئۆزىنىڭ «تارىخى رەشىدى-زەيلى» ناملىق ئەسىرىدە تارىخچى مىرزا ھەيدەر تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسەردىن نەقىل كەلتۈرۈپ، سۇلتان ئابدۇرىشىتخان "ھەر كارۇدىيارىدا بەمەسەلمانىدا ئىدى يەنى ھەم تېگى يوق ئىدى، ئىلمى مۇسىقىدا ماھىر ئىدى، بەلكى مۇسەننەف ئىدى، ئىشرەت ئەنگىز دەپ بىر ساز پەيدا قىلىپ ئىدى" دەپ يازىدۇ. 19-ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى

① ئىشرەت ئەنگىز خۇشاللىق قوزغاش دېگەن مەنىدە.

موللا مۇسا سايرامىمۇ ئۆزىنىڭ «تارىخى ئەمنىيە»، «تارىخى ھەمىدى» ناملىق ئەسەرلىرىدە "ئابدۇرېشىتخان...... موللا فازىل شائىر، فارسى ۋە تۈركى نەزمنى ياخشى ئېيتۇر ئىدى، ئىلمى مۇسىقىدا گويا كى فىساغۇرس سانى ئىدىلەر، ئىشرەت ئەنگىز دەپ بىر مۇقام ئىختىرا قىلدى" دەپ يازىدۇ. بۇ بايانلار، بىر تەرەپتىن، سەنئەتپەرۋەر ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئاماننىساخاننى ئۇچرىتىپ ئۇنىڭ چالغان تەمبۇرىنى ۋە ئېيتقان غەزىلىنى ئاڭلاش بىلەنلا ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ، ئۇنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانلىقىنىڭ مەنتىققە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئاماننىساخان ئىجات قىلغان «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنى ئابدۇرېشىتخان ئۆزىنىڭ قىلىۋالغان ئىشىنىڭمۇ ھەقىقەتتە بولغان ئىش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئاماننىساخان نەفسى تەكلىماكان بويىدىكى كەمبەغەل ئوتۇنچى مەخمۇتنىڭ قىزى بولۇپ، 13 ياش چېغىدىلا ئۇستا مۇزىكانت، شائىرە ۋە خەتتات بولۇپ يېتىلگەن. يوقىراچە ياسىنىپ ئوۋلارنىڭ ئۆيىگە كەلگەن ئابدۇرېشىتخان ئۇنىڭ چېلىپ بەرگەن تەمبۇرىنى ۋە ئابدۇرېشىتخانغا بېغىشلىغان بىر غەزىلىنى ئاڭلاپلا ئۇنىڭغا ئاشىق بولىدۇ. ئابدۇرېشىتخان ئۇنىڭ يازغان خەتلىرىنى كۆرۈپ، بۇ خەتلەرنى شۇنچىلىك كىچىك بىر قىزنىڭ يازغانلىقىغا ئىشەنمەي، ئۇنىڭدىن شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدە خەت يېزىپ بېقىشنى تەلەپ قىلغاندا، ئاماننىساخان دەرھال "يارەپ بۇ بەندە ئەجەپ قىلدى سوئىزەن ماڭا، گۇيا بۇ ئۆيگە ئۈندى بۇ ئاخشام تىكەن ماڭا" ① دېگەن ھازىر

① خۇدا، بۇ بەندە ماڭا تولىمۇ گۇمانلىق كۆزدە قارىدى، گويا بۇ ئۆيدە بۈگۈن ئاخشام مەن ئۈچۈن بىر تىكەن ئۈندى.

جاۋاپ بېيتنى يېزىپ ئابدۇرېشىتخاننى مات قىلىدۇ. ئابدۇرېشىتخاننىڭ قىزغا بولغان مۇھەببىتى تېخىمۇ كۈچىيىپ، شۇ كېچىسىلا ئەلچى ئەۋەتىپ قىزنى ئۆز نىكاھىغا ئالىدۇ.

ئامانىنساخان خەلق ئاممىسى، خەلق نەغمىچىلىرىدىن ئىبارەت ناخشا ـ مۇزىكا بۇلىقىدىن بىۋاستە ئۇزۇقلىنىپ يېتىلگەن تالانتلىق مۇزىكانتتۇر. 13 ياشلىق بىر يېزا قىزىنىڭ مۇزىكىدا شۇنچىلىك كامالەتكە يېتىشى ئۇيغۇر ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنىڭ شۇ دەۋردىلا يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى، جەمئىيەتنىڭ ھەممە قاتلاملىرىغىچە ئومۇملاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئامانىنساخان نەفىسىنىڭ ئابدۇرېشىتخان سارىيىدا تۇرغان مەزگىللەردە ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمى بولغان داڭلىق مۇزىكا ئالىمى قىدىرخان ياركەندىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇزىنىڭ مۇزىكا ۋە ئەدەبىيات جەھەتتىكى بىلىم ۋە ماھارىتىنى تېخىمۇ ئۇستۇرگەنلىكى، قىدىرخان ياركەندى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنى رەتلەش ۋە كېڭەيتىش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلىگەنلىكى شۇبھىسىز. ئامانىنساخان توغرىسىدىكى رىۋايەتتە ئۇنىڭ قىدىرخان ياركەندىنىڭ قىزى دەپ ھېكايە قىلىنىشى تاسادىپى ئىش ئەمەس. مۇنداق رىۋايەتنىڭ تارقىلىشىغا، بىر تەرەپتىن، ئامانىنساخاننىڭمۇ خۇددى قىدىرخاندەكلا ئۇستا مۇزىكانت بولۇپ يېتىلگەنلىكى سەۋەب بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ قىدىرخان بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن سىڭدۈرگەن ئەمگەكلىرى سەۋەب بولغان.

لېكىن ئامانىنساخان نەفىسىنىڭ مۇزىكا ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى پائالىيەتلىرى جەمئىيەتنىكى ھەتتا ئابدۇرېشىتخان ئوردىسىدىكى

مۇتەئەسسىپ جاھىل كۈچلەرنىڭ قاتمۇقات توسقۇنلۇقلىرىغا دۇچ كەلگەن. ئۆزىنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىكى بىلەن شۆھرەت قازانغان ھەم ئامانىساخاننى جېنىدىنمۇ ئارتۇق ياخشى كۆرىدىغان ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئامانىساخان ئىجات قىلغان «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنىڭ ئامانىساخان نامىدا تارقىلىشىنى مۇۋاپىق كۆرمەي، ئۇنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالغانلىقىدىن ئىبارەت مۇشۇ پاكىتلا ئامانىساخانىنىڭ قانچىلىك توسقۇنلۇقلارغا دۇچ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى نۇرغۇن پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنمىگەن. تۈرلۈك توسقۇنلۇقلارنى يېڭىپ، جەمىيەتكە تارقالغان ئەسەرلىرىمۇ كېيىنكى كۈنلەردە جاھىل كۈچلەرنىڭ قاتتىق بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغان. موجىزىنىڭ بىزگە بەرگەن مەلۇماتلىرى شۇ بۇزغۇنچىلىقلاردىن ئامان قالغان، ئەڭ مۇھىمى، خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان ماتېرىياللارنى ئاساس قىلغان. شۇ سەۋەپتىنمۇ بۇنى ھەسسىلەپ قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ.

4

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دىكى بەزى ماتېرىياللار ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق كىلاسسىك مۇزىكىسى — ئون ئىككى مۇقامنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز ئۈچۈن بىزنى مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»نى ئوقۇغاندا، موجىزىنىڭ "مۇقام" سۆزى

ئۇستىدىكى چۈشەنچىسى بىزنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىمىزنى قوزغايدۇ. موجىزى ئۆز ئەسىرىدە «راك»، «ئۇشاق»، «ئۆزھال»، «چول ئىراق»، «ئەجەم»، «ناۋا»، «ۋىسال»، «چاھار زەرب»، «چاھارگاھ»، «دۇگاھ»، «پەنجگاھ»، «مۇشاۋرەك»، «بەيادەك»، «سىگاھ»، «بايات»، «ئىشرەت ئەنگىز»دىن ئىبارەت 16 مۇقامنى تىلغا ئالىدۇ. لېكىن ئۇ ھازىرقى «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ ناملىرىنى ئاساسەن ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ ناملارنى يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن، "چوڭ نەغمە"، "داستان" ۋە "مەشرەب"تىن ئىبارەت 3 قىسىمغا بولۇنۇپ، ھەر قىسمى بىرقانچىلىغان نەغمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ تىپتىكى مۇزىكا مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى ئېشىپ كەتسە بىرنەچچە مەرغۇلى بولغان بىر يەككە نەغمە مەنىسىدە تىلغا ئالىدۇ. مەسىلەن، ئۇ فارابى ئۈستىدە توختالغىنىدا ئۇنىڭ «راك»، «ئۇشاق» ۋە «ئۇشاق»نىڭ مەرغۇللىرىنى ئىجات قىلغانلىقىنى، «ئۆزھال» مۇقامىنى بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مەرغۇللىرىغىچە ئىجات قىلغانلىقىنى يازىدۇ؛ مۇھەممەت كۈشتىنىگىر ئۈستىدە توختالغىنىدا، ئۇنىڭ چارىگاھ مۇقامىنى ئىجات قىلىپ ئۇنىڭغا مەۋلانە تۇتىنىڭ بىر غەزىلىنى سالغانلىقىنى، دۇگاھ مۇقامىنى ئىجات قىلىپ ئۇنىڭغا مىرخىسرو دېھلىۋىنىڭ بىر غەزىلىنى سالغانلىقىنى، پەنجگاھ مۇقامىنى ئىجات قىلىپ ئۇنىڭغا مەۋلانە كاتىبىنىڭ بىر غەزىلىنى سالغانلىقىنى يازىدۇ. مەلىكە ئامانىساخان ئۈستىدە توختالغىنىدىمۇ، ئۇنىڭ يولۇچى سۈپىتىدە ئۆيىگە كىرگەن سۇلتان ئابدۇرىشىتخانغا پەنجگاھ مۇقامىغا تەمبۇر چېلىپ بېرىپ، بۇ مۇقامغا ئۆزىنىڭ ئابدۇرىشىتخانغا بېغىشلاپ يازغان بىر غەزىلىنى سېلىپ ئوقۇغانلىقىنى يازىدۇ. مانا بۇ مىساللاردىن گەپنىڭ بىر يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن نەغمىلەر سىستېمىسى

ئۇستىدە ئەمەس، بەلكى ئايرىم بىر نەغمە ئۇستىدە كېتىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنىدۇ.

موجىزى "مۇقام" دەپ ئاتاۋاتقان بۇ يەككە نەغمىنى ھازىرقى يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن مۇقاملاردا باشلىنىش مۇزىكىسى دېيىلىۋىدىغان چاچما ئۇدارلىق (داپ چېلىنمايدىغان) نەغمە دەپ ھوكۇم قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، "مۇقام" سوزى ھازىرمۇ ئەل ئىچىدە چاچما ئۇدارلىق باشلىنىش مۇزىكىسى مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ، مەسىلەن، قۇمۇل مەشرەپلىرىنىڭ يالغۇز غىجەك بىلەن ئورۇنلىنىدىغان چاچما ئۇدارلىق باشلىنىش مۇزىكىسى ئادەتتە "مۇقام" دەپلا ئاتىلىدۇ. دولان مۇقاملىرىدىمۇ باشلىنىش مۇزىكىسى "مۇقام" دەپلا ئاتىلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، موجىزى "مۇقام" سوزىنى ھامان "ناخشا"، "ئاھاڭ" سوزلىرى بىلەن قاتار قويىدۇ، مەسىلەن، مۇھەممەت كۈشتىنگىر ئۇستىدە توختالغىنىدا، ئۇنىڭ "بىھەد ۋە بىئەدەد غەزەل، مۇقاملار، ئاھاڭلار ئىجات قىلغان" لىقىنى يازىدۇ.① مانا بۇنىڭدىن ئۇنىڭ "مۇقام" سوزىنى باشقا نەغمىلەردىن پەرقلىق بولغان بىر نەغمە مەنىسىدە ئىشلىتىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق كورۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئۈچىنچىدىن، موجىزى "مۇقام" ئۇستىدە سوزلىگىنىدە ھامان ئۇنىڭغا قايسى شائىرنىڭ قايسى غەزىلى سېلىنغانلىقىنى ئېيتىپ، مۇقامىنىڭ سۇپىتىنى ئۇنىڭغا سېلىنغان غەزەلنىڭ سۇپىتى بىلەن ئولچەيدۇ. تېكىستنىڭ رولىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرىدىغان بۇ خىل ئەھۋال تولاراق چاچما ئۇدارلىق نەغمىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ، چۈنكى بۇ خىل نەغمىلەر ئادەتتە ساتار، غىجەك ياكى تەمبۇر قاتارلىق بىر ئاساسي

① مۇشۇ كىتاپنىڭ 36 ـ بېتىگە قارالسۇن.

ساز بىلەن يالغۇزكىشى تەرىپىدىن ئورۇنلىنىدىغانلىقى، چاچما ئۇدارلىق بولغانلىقى ھەم تاللانغان غەزەللەر سېلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ دىققىتى مۇزىكىدىن كۆرە كۆپرەك تېكىستكە مەركەزلىشىدۇ.

موجىزى تونۇشتۇرغان 17 نەپەر مۇزىكا پىرىدىن 14 نەپىرىنى 15-، 16-ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىرلار تەشكىل قىلغان بولۇپ، ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان 16 مۇقامدىن 13 ى مۇشۇ شائىرلارنىڭ نامى بىلەن باغلانغان. موجىزى يەنە ناۋايىنىڭ ھەر كېچىسى سەتار ياكى تەمبۇر بىلەن ئۆزى يازغان غەزەللەرنى ئوقۇپ بىھوش بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى يازغان.

يۇقۇرىدىكى ئەھۋاللارغا ئاساسەن مۇنداق خۇلاسىگە كېلىشىمىز مۇمكىن: بىرىنچىدىن، «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا "مۇقام" دەپ ئاتالغان بۇ چاچما ئۇدارلىق نەغمىلەر شۇ دەۋردە كۆپرەك شائىرلار دائىرىسىدە ئەۋج ئالغان بولۇپ، تېخى خەلقنىڭ ئەسىرلەردىن بۇيانقى مۇزىكا بايلىقىنىڭ جەۋھىرى سۈپىتىدە تاللىنىپ يۈرۈشلەشتۈرۈلۈۋاتقان چوڭ نەغمىلەر تەركىۋىگە كىرگۈزۈلمىگەن: ئىككىنچى، ھازىرقى «ئون ئىككى مۇقام» تەركىۋىدىكى يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن چوڭ نەغمىلەر ھە دىگەندىلا ھازىرقى نامى بىلەن ئاتالمىغان، ئۇلار ھازىرقى نامىغا شۇ نامدىكى چاچما ئۇدارلىق يەككە نەغمىلەرنىڭ كېيىنكى كۈنلەردە ئۇلارنىڭ باشلىنىش مۇزىكىسى قىلىپ كىرگۈزۈلۈشى بىلەن ئېرىشكەن، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، "مۇقام" ئاتالغۇسى 15—16-ئەسىرلەردە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى مەلۇم دەۋر ئىچىدە پەقەت تار مەنىدىلا قوللىنىلىپ، چاچما ئۇدارلىق نەغمە ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەن. كېيىنكى دەۋرلەردە شۇ چاچما ئۇدارلىق نەغمىلەرنىڭ

يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن چوڭ نەغمىلەرگە باشلىنىش مۇزىكىسى قىلىپ كىرگۈزۈلۈشى بىلەن كەڭ مەنىدە — يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن چوڭ نەغمە مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدىغان بولغان؛ ئۈچىنچى، «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى چوڭ نەغمىلەر ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرىنىڭ ئۇزۇن ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى، ئۇلار ئاساسەن خەلق ئىجادىيىتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، لېكىن ئۇلارغا ھەرقايسى دەۋر-لەردىكى ئايرىم شەخسلەرنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىمۇ سىڭگەن.

5

بۇ ئەسەرنىڭ تىلى ئاساسىي جەھەتتىن 14-ئەسىردىن 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىق تىلى — چاغاتاي تىلىغا مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن، زور دەرىجىدە شۇ دەۋردىكى جانلىق ئۇيغۇر تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇلغان، بەزى قىسىملىرى، مەسىلەن ئامانىساخان قىسمى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا دېگۈدەك يېزىل-غان؛ قولىيازمىنىڭ ئىملاسىدا چاغاتاي يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىدىن چەتلەپ جانلىق تىلغا يېقىنلاشتۇرۇلغان جايلار تېخىمۇ كوپ. مەسىلەن، چاغاتاي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى بويىچە ”چالىب“، ”بارىب“ ”بولغانىنى“، ”چالماقىدىن“، ”قىلماغايسىزلار“، ”الالماغان“ شەكلىدە ئاجىزلاشتۇرۇلماي يېزىلىشقا تېگىشلىك سوزلەر بەزى جايلاردا ”چېلىب“، ”بېرىب“، ”بولغىنى نى“، ”چالمىقىدىن“، ”قىلمىغايسىزلار“، ”الالمىغان“ شەكلىدە ئاجىزلاشتۇرۇپ يېزىلغان؛ ”نامۇس“، ”شاگرد“، ”امر“ شەكلىدە يېزىلىشقا تېگىشلىك سوزلەر بەزىدە جانلىق تىلدىكى

تەلەپپۇزى بويىچە "نومۇس"، "شاگرت"، "امرى" قىلىپ يېزىلغان. چاغاتاي يېزىغىنىڭ ئىملا قائىدىسىگە توغرا كەلمەيدىغان بۇ خىل ئەھۋاللار قولىيازما كېيىن كوچۈرۈلگەندە يۈز بەرگەن بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. مەيلى قانداق بولمىسۇن، بۇ ئەسەر ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ چاغاتاي تىلى دەۋرىنى بولۇپمۇ چاغاتاي تىلىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئۆرۈن بېرىش جەريانىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

6

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» رىسالىسى بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزنى بولۇپمۇ مۇزىكا تارىخىمىز بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى خېلى مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدىغان ياخشى ئەسەر بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىرمۇنچە ئېغىر نۇقسانلاردىنمۇ خالى ئەمەس. موجىزى پەقەت كوپرەك شائىرلار ۋە زىيالىلار دائىرىسىدە ئەۋج ئالغان چاچما ئۇدارلىق يەككە نەغمىلەرنىلا (تار مەنىدىكى "مۇقام"لارنىلا) مۇزىكا ھىساپلاپ، خەلق مۇزىكىلىرىغا بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئىچىدە ئەسىرلەردىن بۇيان ئىجات قىلىنىپ، رەتلىنىپ، يۇرۇشلەشتۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان چوڭ نەغمىلەرگە (كەڭ مەنىدىكى "مۇقام"لارغا) پۈتۈنلەي ئېتىۋارسىز قارىغان، شۇڭا پەقەت شۇ چاچما ئۇدارلىق يەككە نەغمىلەرنىڭ ئىجاتچىلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەنلا بولۇپ، خەلق مۇزىكىلىرىنىڭ، يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن چوڭ نەغمىلەرنىڭ ئاساسىي ئىجاتچىسى بولغان خەلق ئاممىسىنى،

خەلق مۇزىكىچىلىرىنى نەزەرگە ئالمىغان؛ بىرمۇنچە جايلاردا ئاساسسىز ھەتتا ئەپسانىلەشتۈرۈلگەن رىۋايەتلەرنى ھەققى پاكىت سۈپىتىدە ئۆز ئەسىرىگە كىرگۈزگەن، مەسىلەن، نەينىڭ كەشپ قىلىنىشىنى جەمشىتنىڭ خوتۇنى مەلىكە دىلسۇزغا، داپنىڭ كەشپ قىلىنىشىنى دەۋلەرگە باغلاپ قويغان؛ مەۋلانە ساھىپ بەلخىنىڭ تەمبۇر چېلىشىنىكى يۇكسەك ماھارىتىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن مەۋلانە ساھىپ بەلخى بابۇرشاھنىڭ كابۇل شەھىرىدىكى بىر باغدا ئۆتكۈزگەن شاھانە ئولتۇرۇشىدا تەمبۇر چالغاندا بىر بۇلبۇل ئۇچۇپ كېلىپ تەمبۇرنىڭ قۇلىقىغا قونغانلىقىنى ۋە ئۆزىنى بىرنەچچە قېتىم تەمبۇرغا ئۇرۇپ ئۆلگەنلىكىنى، بۇ ھالنى كورۇپ ئولتۇرۇشتىكىلەرنىڭ ھەممىسى ھۇشسىزلىنىپ كەتكەنلىكىنى يازغان؛ كوپچىلىك ئىسلام تارىخچىلىرىغا ئوخشاش، موجىزىمۇ ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولۇشىنى نوھ ۋە ئۇنىڭ ھام، سام، يافەس ناملىق ئوغۇللىرى توغرىسىدىكى يەھۇدى-خرىستىيان دىنى رىۋايەتلىرىگە تاقاپ، مۇزىكىنىڭ پەيدا بولۇشىنىمۇ شۇلار بىلەن باغلىغان؛ بەزى يەر ئىسمى ۋە يىلنامىلەرنى خاتا قىلىپ قويغان، ۋاھاكازا.

بىز «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» رىسالىسىنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا ئۇنىڭغا تەنقىدىي مۇئامىلىدە بولۇپ ئۇنى ئوبدان تەھلىل قىلىشىمىز، شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم.

سەۋىيىمىز چەكلىك بولغانلىقى سەۋەبىدىن بىزنىڭ بۇ ئەسەر ئۈستىدىكى مۇلاھىزىمىز، قولىيازمىنىڭ ترانسكرىپسىيىسى، تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتلىرىدا كەمچىلىك، خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبىي. كىتابخانلارنىڭ بۇ ھەقتىكى تەنقىدىي پىكىرلىرىنى سەمىمى قارشى ئالىمىز.

ئەنۋەر بايتۇر، خەمت تومۇر.

I

تېكست

بىسمىللاھىر رەھمانىررەھىم

ئەي، ھىكمەتىدىن گۈلغە بېرىپسەن بۇي-رەڭ،
بۈلبۈلنى قىلىپ چەمەندە خۇش ئاھەڭ.
سۈنئۈگلە قىلۇر نالە رەبابۇ-تەنبۇر،
دۇتار، سەتار، ئۇد ئىلە قانۇن يەنا چەڭ.

ئىلاھى①، شەۋقىڭ چەمەندە چەچەكلارنى كۈلدۈرگۈچى سەن، گۈل-غۇنچەلار ئىشقىدا بۈلبۈل، تۇتىلارنى سايراتقۇچى، يىغلاتقۇچى سەن. لەيلى زۇلفىن مەجنۇن كوڭلىغە كەمەند قىلغاندىك، فەرھاد قانىدىن شىرىن لەبىنى رەڭ قىلغاندىك، ئۇزراغىدار ئۇتى ھەرارەتىدىن ۋامۇق جىسمىن ئەشك گىردابىدا غەرق قىلغاندىك، زوھرا ئىشقىدا تاھىرنى ساندۇقغە بەند قىلىپ تارىمغە ئاقىتقاندىك،

---

① بۇ يەردىكى ۋە كېيىنكى بەتلەردىكى قىيىق ھەرپلەر بىلەن يېزىلغان سوزلەر ئەسلى كىتاپتا قىزىل سىيا بىلەن يېزىلغان. — مۇھەررىردىن.

يۈسۈپ ھۆسنىدىن، زۇلەيخا ئىشقىدىن فەسانە تۈزگەندىك، مېنى ئول نىگار ئىشقىدا گىرىفتار-سەرگەردان قىلغايسەن، ئول قۇياش دەۋرىدە بۇ زەررەنى ئاشىقى بىقەرار قىلغايسەن. تاكىم ئانىڭ ئىشقىدە تەنبۇرۇمنى ئالغايمەن، ئانىڭ سوزىنى ساغىنغاندا مۇڭنى چالغايمەن، گاھى نەۋايى ئەبياتىدىن ھەمد ئىلغاپ، بەئزى لۇتفى ئەشئارىدىن نەئت يادلاپ تەنبۇرۇم سىملەرىگە زەخمەك ئۇرغايمەن، ئول مېھرى نىگارىم شەۋقىدە باغرىم قارا قانىن سىيا قىلىپ ئەزگايمەن، ئانىڭ ئىشقىدا چۆل بەيابانىنى كەزگايمەن. ئەبياتلار سىنىڭ ھەمدىڭدا، ئەشئارلار ھەبىبىڭ نەئتىدا يازغايمەن.

مۇناجات

مەقسۇد سەنسەن ئەي خۇدا،
مەئبۇد سەنسەن ئەي خۇدا.
مەسجۇد سەنسەن ئەي خۇدا،
سەنسەن ماڭا فەريادرەس.
ئاسى قۇلۇڭدۇرمەن فەقىر،
جافى قۇلۇڭدۇرمەن ھەقىر،
غەم ئىلكىدە بولدۇم ئەسىر،
سەنسەن ماڭا فەريادرەس.
ئەي رازەتى ھەييە قەدىم،
كەچۈرگۈچىسەن ئەي رەھىم،
ھاجەت راۋا قىل ئەي كەرىم،

سەنسەن مەڭا فەريادىرەس.
ئىشقىڭنى دىلغە قىل ئەتا،
چالغۇم سەتار بىرلە دۇتا،
ئەفۇ ئەيلە مەندە بار خەتا،
سەنسەن مەڭا فەريادىرەس.
مۇئجىز ئاشىقى بىقەرار،
يالباردى سەنگە بىرۇبار.
رەھمىڭغە ئەتدىم ئىنتىزار،
سەنسەن مەڭا فەريادىرەس.

ئەلھەمدۇلىللاھى رەببىل ئالەمىن ۋەسساللاۋاتۇ ۋەسساللامۇ ئەلا-ھىسسەيىدىل مۇرسەلىنى ۋەللاھۇ ۋەسەھبە ئەجمەئىن.

ئەمما بەئدۇ، ئەدالەت كەشۋەرىنىڭ شەھىنشاھى ۋە سەخاۋەت شەبىستانىنىڭ تولۇن ماھى، ئاسالەت چەمەنىنىڭ سەرۋى رەئناسى، سىيادەت بەھرىنىڭ گەۋھەرى يەكتاسى، غەرىپ-يېتىملەر ئاتاسى، فۇقىرا مىسكىنلەر رەھنەماسى، جەمشىد سەۋلەت، سۇلەيمان دەۋلەت، يولبارس خەشەم، ئىسكەندەر ھەشەم، خاقان سورەت، دەرۋىش سىرەت، چىراغى ۋەتەن، شاھى خوتەن ئەلى شىر ھەكىم بېگىم ھەزرەتلارى قۇياشىدىن بۇ كەمىنە كەمتەرىن، غەرىپ بىچارە، فىراق دەشتىدە ئاۋارە، غەم ئىلكىدە ئەسىر، بارچە ئادەمدىن قەسىر **يەئنى مولla ئەسمەتۇللا بىننى موللانىئمەتۇللا مۇئجىزگە** بىرلەمئە شۇئلە تۇشۇپ، بۇ زەررەنى فەلەك قۇياشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئانداغ يارلىق قىلدىلاركىم، "مۇسىقى تەرەننۇمىكى، مۇۋجىپ سۇرۇر ۋە بائىسى ئەيش ھوزۇردۇركىم، پادىشادىن گۇداغىچە،

ئەۋلىيادىن تەرساغىچە ھەممە ئىنسان بۇ فەندىن شادمان بولۇرلار، ئەمما كوپ مۇغەننىلارغە ھونۇز نامەئلۇمدۇركىم، بۇ فەننىڭ ساھىبى ۋۇقۇئى بەلكى ساھىبى كەشۇفلارى كىملاردۇر، مۇجتەھىد ساھىبى ئىرشادلارى كىملاردۇر، ئۇستادلارى كىملاردۇر (؟) سەنكىم كەسىبىڭ ھەم مۇسىقىدۇر ھەم ئەبيات مەملىكەتىنىڭ بۇلبۇلۋار سۇلتانى، ئەدە-بىيات مۇلكىنىڭ تۇتى شىرىن لىسانىدۇرسەن ھەم خۇش پۇتكۇچى ھەم دىلكەش ئەيتقۇچى سەندۇرسەن، نە بولغايكى، ئۇشبۇ غەرىپ فەننىڭ ساھىبى كەشۇفلارى تارىخىدىن بىر رىسالە پۇتۇپ، سايىر مۇغەننىلەرغە يادىكار قويساڭ" دىيىپ ئەمرى قىلدىلار. بۇ غەرىپ مورغە گويا تاغ يۇكلاندى، بۇ زەئىپ خورغە گويا ئاسمان يىقىلدى. نەبۇ ئەمرى ئەزىم ئىشتىغالىغە قۇۋۋەت، نە ئوزرە ئىستىئفاغە قۇدرەت! دەريايى ھەيرەتتە مۇستەغەرق ۋە مۇستەھلىك بولۇپ، بۇ ئايەتى كەرىمكىم، "قۇل ئەتىھۇللاھە ۋە ئەتىھۇۋەررەسۇل ۋە ئۇلۇۋەل ئەلئەمرىمىنكۇم". مەزمۇنى: خاتىرىمغە تۇشتى، بۇ ئەمرى ۋاجىبات تەركىن قىلۇرغە چارە تەفالمىدىم. تەۋەككۇلنى تەگرىمغە قىلىپ، بۇ ئەمرى ئالىنى بەجا كەلتۇرۇش ئۇچۇن مۇناسىپ تارىخ-تەزكىرەلارنى جەمئى قىلىپ، تارىخى رەشىدى، تەۋارىخى تەبىرى، تەۋارىخى رەۋزەتۇسسەفا، تەۋارىخى ھوكەما، تەۋارىخى ئەجەم، تەۋارىخى ئەرەبلاردىن ئىنتىخاپ قىلدىم ھەم خاس ئالىم مۇسىقى ئۇستازلارىدىن فىساغۇرس، فارابى، پەھلىۋان مۇھەممەد كۇشتىنگىر، ئەمىر نىزامىددىن ئەلى شىر نەۋايى مۇرشىدىمىنىڭ بۇ فەن ھەققىدە پۇتكان كۇتۇب-رىسايىللارىدىن بەھرەمەند بولدۇم. ئاخىر قۇدرەتىمگە لايىق، ئىستىئدادىمغا مۇۋافىق بۇ رىسالەنى پۇتتۇم، ئالەم ئەھلىغە سەۋغا تۇتتۇم. بۇ رىسالەغە تەۋارىخى مۇسىقىيۇن ئات قويدۇم.

ئۇلۇەلەببسار بەلكى سغارۋەكببار موغەننىلەرغە، خاس ئاملارغە بەلكى شاھ ۋەگۇدالار زەمىرلارىغە نامەئلۇم قالمغايكى، تارىخى رەۋزەتۇسسەفا ۋە رەشدىدا ئانداغ كەلتۈرۈپدۇركم، يافەس بىننى نوھ ئەلەيھىسسەلامنىڭ تۈرك ناملىق بىر ئوغلى بار ئىردى، بۇنىڭغە خۇدايتەئالا بىر ئوغۇل كەرامەت قىلدى، ئىسمىنى خەرىز قويدى. بۇ ئوغۇل چوڭ بولغاندا تۇلكە تۇتۇپ پوستىدا ئىگىن كەيماكىنى، تەئامىنى تۇز بىلەن ھەل قىلماقىنى، تەنبۇر، بەربەت، ئۇددىلارنى ياساپ چالماقىنى كەشىف قىلىپ ئالەم خەلقىغە ئۆرگەتتىلار. ئۇل زەماندا ئاتا-ئاناسى، بالالارى ئۆلگەندە مۇسىبەت ماتەمىدە تەنبۇر چېلىپ يىغلاپ ئۆلۈكىنى كويدۇرۇش رەسمى بار ئىردى. خەرىز يافەس ئەلەيھىسسەلامنىڭ نەبىرەسى ئىدى، ياركەند، خوتەن دىيار-لارىنى ئابادىغا ئانىڭ ئەۋلادى يەتكۈزگان، ياركەند، خوتەن ئەھلى ئانىڭ ئەۋلادلارىدىندۇرمىز. ئۇل زەماندىن بۇ زەمانغەچە بەش مىڭ سەككىز يۈز ئەللىگ يىل ئۆتكەندۇر. تەنبۇرغە قوي، ئەچكۈنىڭ ئۈچەي، فەيلەرىنى ئېشىپ زەي قىلىپ تار سالۇر ئىردى.

مۇسقى ئىلمىنىڭ ئىككىنچى پىرى فىساغۇرسدۇركم، بۇ كىشى شەھرى سۇررىدىن ئىردى، سەياھەتچىلىككە كوپ مايىل ئىردى. خەلقىنى ئىلىم-ئەمەلغە، ياخشى فەزىلەتغە ئىنداغۇچى، يەمان ئىشلاردىنياندۇرغۇچى ئىردى. ھەرگىز سەۋابىدىن ئومىد تۇتماس ۋە گۇنەھدىن قورقماس ئىردى، ئەمما سەۋاپ-ئىقاپقە قايىل ئىردى، شەھەر-شەھەر يۈرۈپ ئىلىم ئۆرگانۇر ئىردى. ئانىڭ شاد بولغىنىنى كىشى بىلماس ئىردى، بىدماغ بولغانىنى ھەم كىشى بىلماس ئىردى. ئۇل كىشگە مال-مەنال دوست-دۇشمەن ئاراسىدادۇر، دىدى! ئۇل ئىردى، ھەر ۋەقتى ھەرجايىدا بۇ بار يەردە خەلايىقغە مۇھىمى

پىشى كەلسە، خەلايىق كېلىپ مۇنىڭدىن مەسلىھەت-مەشۇرەت
سورار ئىردى. ئەنتاكىيە شەھرىكى؛ ھازىر فەرەڭىستاندۇر. بىرىسى
ئۆزى كەشىپ قىلغان سەتارىنى چېلىپ شېئىر ئوقۇدى. شېئىرنىڭ
مەزمۇنى بۇ ئىردىكىم، سەن ئۆزۈڭنى تۈزلىماي تۈرۈپ كىشىگە
نەسىھەت قىلما، ئەيىبىڭنى سەگا كۆرسەتكەن كىشىنى دوست بىلىپ
ئەزىز تۇت، چىرايلىق لىباس كىيىپ يۈرگۈچە چىرايلىق سۆز قىلىپ
يۈرۈشنى ئۆرگەنگىل، ياخشى سۆزنى ئەيتۇرغە قۇدرەتىڭ بولماسا،
ياخشى سۆزنى ئەيتقۇچىدىن ئۆرگەنگىل، ئىلىم ئۆرگىنىشدىن نومۇس
قىلما، ئىلىمسىزلىكدىن نومۇس قىل. ھەيۋان تىلسىزلىقدىن جەفا-
مۇشەققەتكە ئۇچرار، ئىنسان تىلىدىن بەلا-مۇسىبەتكە ئۇچرار دېگەن
مەزمۇن ئىردى. چۈن ئەنتاكىيە شەھرىدە ئاڭاغىچە شېئىر-ئەبيات
يوق ئىردى ھەم مۇسىقىدىن نىشان يوق ئىردى. يىگىرمە بەش
ياشلىق بىر يىگىت-غەرىب سۆزلەپ، ئەجايىپ چالمىقىدىن خەلايىق
ھوزۇرلىنىپ ئارقاسىغە كىرىپ ئالدى. خەلايىقغە ئول نەسىھەت،
ھىكمەت سۆزلەردىن تىزىپ شېئىر ئوقۇپ سەتارىنى چالۇر ئىردى.
بۇ ۋاقىئە پادىشاغە ئاڭلاندى. پادىشا ئەركانى دەۋلەت بىلان ئۆز-
لارى چىقىپ بۇ ھالنى كۆرۈپ ھەيرەت ئىلكىنى تەئەججۇپ دەندا-
نىدا تىشلاپ ئوردىغە تەكلىف قىلىپ ئالىپ كەتتى. ئانىڭسىز شاھ
تەئام تارتماس، ئۇيۇماس بولدى. فەرزەندىم دېيىپ ئاتادى.
مۇسىقى ئىلمىنى نەشر قىلىشقا جاي راستلاپ، ئەنتاكىيە خەلقىنى
بۇ ئىلىمنى ئۆرگۈنۈشقە بۇيرۇغ قىلدى. ئون يىل ئىچىدا قىرىق
مىڭ شاگىرت مۇسىقى فەنىدا مۇكەممەل بولدى. فىساغۇرس پادى-
شادىن رۇخسەت تىلاپ ھىندۇستانغە كېلىپ ئىلمى نۇجۇم ئۆرگان-
دى، ھىندۇستان خەلقى فىساغۇرستىن مۇسىقى ئۆرگاندى. جەمشىد،

كەيقباد پادىشاھلاردىن كېيىن ئالەمگە ئىلمى مۇسىقىنىڭ نۇرۇغىنى تېرىغان دانا ھەكىم فىساغۇرس ھەكىمدۇر. ھىندۇستاندىن يېنىپ مىسىرغە بېرىپ كاھىنلاردىن ئىلمى كەھانەت بىلان ئۈچ قىسىم خەت ئۆرگاندى. ئاخىر دۇنيائى فانىدىن سەرايى باقىنىڭ ئىقامەت رەختىن باغلاردا بەش يۈز شاگىردى بار ئىردى. پىشقەدەم تالىبلاردىن بىرى سورادىكىم، بىز قانداق ئىش قىلىمىز دېپ. ئول ئايدىكىم خەلايىققە نەفئى يوق سوز ۋە ئىشنى قىلمىغايسىزلار، دېپ كوز يۇمدى. ۋەفاتى ھەزرەتى ئىسكەندەرنىڭ ۋەفاتىدىن بىر يىل كېيىندۇر. توقسان ئۈچ يىل ئۆمۈر كوردى، ئىش قىلالماغان ئىشنى قىلىشنى، مۇھتاجىلارغە سەخاۋەت قىلىشنى ياخشى كورەر ئىردىلار.

ئۈچىنچىسى پىرى ئالتايىنىڭ بەلاساغۇن دىگان نەۋاھىسىدە ئوتكان مەۋلىنا (مەۋلانە) شەيخ ئەبۇ نەسىر فارابىدۇر. بۇ ئەزىز ھەزرەتى ئىمام مۇھەممەد غەززالى، ھەزرەتى ئىمام فەخرى رازىلار- دىن كەمالات، ئۇلۇمى دىنىدە فايىق، فۇنۇن ئۇلۇملارىدە ئىبنى سىنادىن ئۇستۇن ئىردىلاركىم، بۇ ئەزىز بىلمەيدۇرغان نە ئۇلۇمى شەرىئەت، نە ئۇلۇمى تەرىقەت، نە تەفسىر، نە ھەدىس، نە تىببى، نە فەلەسەفە، نە ئەقايىد، نە ئەشئار-ئەبيات، ھەتتا شەترەنج، نەرد- غەچە بىلمەيدۇرغىنى يوق ئىدى. ئول جۈملەدىن بىرى ئىلمى مۇسىقى ئىردىكى، بۇ فەندە كوب مەھارەتى بار ئىردى. قانۇنىنى ئوز قوللارى بىلەن ياساپ سىم تارتىپ تۈزۈب چالىغان ۋە مۇغەننى شاگىردلارىغە ئورگاتكان ئىردى. راك، ئوشاق ۋە ئوشاقىنىڭ مەرغۇلەلارىنى ئىجاد ۋە كەشف قىلىپ ئالەمگە يايغان، شاگىردلارىگە تەئلىم قىلغان ئىردى. ئۈزھال مۇقامىكى، ئەلھال بارچە مۇغەننىلارغە مەئلۇمدۇر، بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچۈنچى مەرغولەلارىغىچە كەشف

قىلغان ئىردىلار. رىسالەئى مۇغەننىيۇن دىگان كىتابىدا ئەيتىپ
ئىردىكى، سەماغ نەغماتىنىڭ تىلسىز مۇڭلارى ئىنسانىنىڭ روھىغە
مەئنەۋى ئوزۇقى تۇتاشتۇرغۇچى ئامىلدۇر، ئەگەر ئۇنىڭغا ئەشئار-
ئەبيات قوشۇلسا، ئول مۇڭنىڭ سىرى نىمە ئىكانلىكى ئاڭلانۇر،
دەپدۇرلار ۋە يەنە ئەيتىپدۇركى، يۇز يىل ئىبادەت قىلىپ ئالالمىغان
فەيزنى مىنىڭ قانۇنۇمنىڭ سىملارىدىن ئالغايسىزلار. بۇ ئەزىز ھەر
قىسىم ئىلىملار خۇسۇسىدا بىر يۇز ئون تورت فارچە كىتاپ تەسنىف
قىلىپدۇرلار. بۇ كىتاپلارنىڭ بىرى رىسالەئى مۇغەننىيۇندۇر، ھالا
ئەرەبچەدۇر. فەقىر مەزكور رىسالەنى تەمام قىلىپ بولۇپ، قۇۋۋەتىمە-
نىڭ بارىچە، ۋەقتىنىڭ بارىچە رىسالەئى مۇغەننىيۇن ئاتلىغ كىتاپنى
تۇركچە تىلغە تەرجىمە قىلماقنى نىيەت قىلىپدۇرمەن، ئىنشائى ئاللا.

بۇفەن تورتىنجى دەرەجە پىرى مەۋلانە ئەلى ھەزرەتلارىدۇر-
كىم، خوراساننىڭ شابۇك دىگان نەۋاھىسىدىن ئىردى. بۇ فەندە
ئەسىرنىڭ بىبەدەلى ئىردى. ئەلاھەدە بۇ فەن توغرىسىدىن ئەسلۇل-
ۋەسل ئاتلىغ بىر كىتاپ تەسنىف قىلدىلار، كىيىن بۇ ئەزىز مۇرتاز
ئاتلىغ يەنا بىر كىتاپ تەسنىف قىلدىلار. چول ئىراق مۇقامىكىم،
فىئەلهال مۇغەننىلار ئىچرە مەشھۇردۇر. ھەج سەفەرىگە بارغاندا
ئىراق چولىدىن ئوتۇپ كىتىپ بارىپ ئىجاد قىلىپ چول ئىراق
ئات قويدىلار. دۇتارنى ھەم كەشف قىلدىلار، ھەم شىپىر پۇتۇش
ھەم مۇسىقى تەئلىم قىلىشدا ئوز زەمانەسىنىڭ بىبەدەلى ئىردىلار.
مۇندىن باشقا ئىلىملاردىمۇ نەھايەتى ياخشى دەقىق كىتاپلار تەسنىف
قىلدىلار. ئاخىرقى ئومرىلارىدە ئەفيۇننى كوپ ئىستىئمال قىلغان
سەبەبدىن ئەقلىدىن ئارى بولۇپ ۋەفات بولدىلار.

بەشىنجى پىرى خوجە شەھابىددىندۇركىم، بۇ فەندە فەرىدۇل-

ئەسىر ۋە ھەيدادۋالدەھر ئىردىلار. ئانداغكى، ئىككى يۈزدىن
ئارتۇقراق شاگىردلارنى بۇ فەندە مۇكەممەل ۋە ماھىر قىلدىلار.
رىسالەلار ھەم پۈتۈدىلار.

ئالتىنجى پىرى ئابدۇللا مەرۋارىد ھەزرەتلارى سەمەرقەندىن ئىردىلار. بۇ ئەزىز ھەم بۇ فەننىڭ ئۇستادلارىدىن بولۇپ ئىردىلار، كوپ ياخشى رىسالە بۇفەن ھەققىدە پۈتۈدىلار. يۈزدىن تولاراق شاگىرد چىقاردىلار. ئۆز زەمانەلارىدە مەئرۇف مەشھۇر مۇسىقىيۇنلار-دىن بولۇپ ئىردىلار. تارىخنىڭ سەككىز يۈز سەكسەن بىردا ھىسار ۋىلايەتىدا مەدفۇن بولدىلار.

يەتتىنجى پىرى ھەزرەتى مەۋلانە نۇرىددىن ئابدۇراخمان جامى ئىردىلار. بۇ ئەزىزنىڭ خىسلەت-فەزىلەتلارى نەۋئى-نەۋئى كىتاپلاردە مەشھۇردۇر. فازىلى ئانىڭدىن ئۆتمەسكى، ئەمىر نىزامىددىن ئەلى شىر نەۋايىدېك ئالىمغە بەتەمام ئىلىم ۋە ئەمەلدە ئۇستاددۇرلار. نەۋايىدېك زات بۇ كىشىنى ئۇستادىم، مۇرشىدىم دىمەكى بۇ ئەزىزنىڭ تەۋسىف-تەئرىفلارى ئۈچۈن كۇفايەدۇركىم، نەۋايى ھەزرەتلەرى ئۆز خەمسەلارىدە بەش جايدا بۇ ئەزىزنى نىمە دىپ تەئرىف قىلىپدۇركىم، كورگايسىزلار، بەس. بۇ ئەزىز ھەممە ئىلمدە ھەزرەتى فارابىدېك ئۇستادكۇل ئىردىلار. شائىر، ئالىم بولغاندىن بەلكى مەجزۇبلىقلارى قۇۋۋەتلىكراق ئىردى، بەس. تەنبۇر، سەتار، قانۇن قاتارلىق بارچە نەغمەنى ئۆزلارى قوللارىدە تەرەننۇم قىلىپ ئىردىلار. ئەجەم دىگان بىر مۇقامنى، ئانىڭ ئىككىلە مەرغۇلەلارىنى ئىختىرائ قىلىپ ئىردىلار. كوپ شاگىرد بۇ فەندە مۇكەممەل قىلىپ ئىردىلار. رىسالەئى دەۋۋار ناملىق بىر كىتاپ بۇ فەن خوسۇسىدا تەسنىف قىلدىلار. ھەزرەتى ئەلى شىر ئەمىر

ھەزرەتلىرى بۇ فەننى ھەم ھەزرەتى جامىدىن تەئلىم ئالدىلار. ھەزرەتى جامى يەتمىش توققۇز ياشلىرىدا تارىخنىڭ سەككىز يۈز توقسان سەككىزىدە خۇراساننىڭ ھىرات شەھرىدە ۋەفات بولدىلار.

سەككىزىنچى پىرى ھەزرەتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلى شىر نەۋايىدۇر. بۇ ئەزىزنىڭ ئومۇم فەزىل-شەرافەتلىرى ئۇزلىرى پۈتكان شېئىر-كىتابلىرىدىن مەئلۇمدۇر. كۇللىيات، چەھاردىۋانلىرى، خەمسەلىرى، بۇلاردىن باشقا ئىلگىرى-كېيىن، كوپ-ئاز بولۇپ پۈتكان ئوتتۇز ئالتە فارچە كىتابلىرىدىن فەقىر بەھرىمەند بولۇپ، ئۇزلىرىدىكى خىسلەت ۋە ئىشقى مۇھەببەتلىرىنى مەئلۇم قىلدىم. بۇ يوسۇنلۇغ شەرىف ئىلىملىرىنىڭ ئۇستىگە فىر-ئۇستادلىرى ھەزرەتى جامىدىن مۇسىقى فەننى خوپ ئورگاندىلار. ھەركىچە-ھەركىچە سەتار، تەنبۇرلىرىنى چېلىپ، ئۇزلىرى ئەيتقان غەزەللەر بىلان ھەمد ئەيتىپ بىھۇش بولۇر ئىردىلار. نەۋا دىگان بىر مۇقامنى ئىختىرائ قىلىپ ئالەمگە شايىئ بولدىلار. بۇ ئەزىز تارىخنىڭ سەككىز يۈز قىرىق ئۈچىنچى يىلى جەمادىسسانىدا دۇنياغە كېلىپ، ئاتمىش ئۈچ يىل ئومرى كورۇپ، ئاتمىش ئۈچ فارچە كىتاپ پۈتۈپ، تارىخنىڭ توققۇز يۈز ئالتىنچى يىلى ھىرات شەھرىدە سەكتە كەسەلى بىلان ۋەفات بولۇپ كەتتىلار.

توققۇزىنچى پىرى ئۇستاد مۇھەممەد خۇارەزمىدۇركىم، ئوز ئەسرىدە مۇسىقى فەنىدە كوپ ئىھتىمام-مەھارەت مالا-كەلام كىرگۈزدىلار. ئىككى يۈزدىن كوبراق شاگىردلىرىنى ئۇستاد كامىل قىلدىلار. بۇ فەننىڭ دەقىق سىرلىرى ھەققىدە رىسالە تەسنىف قىلدىلار. تارىخنىڭ سەككىز يۈز ئەللىك ئىككىدە ۋەفات بولدىلار.

ئونۇنجى پىرى مەۋلانە نەئمان سەمەرقەندىدۇركىم، بۇ ئەزىز

ھەفاز قارى ئىردى. بەش يۈز كىشى مۇرەتتەپ قۇرئان ياد ئالغان ئىردى. ھەم خۇش ئەيتقۇچى ۋە ھەم دىلكەش چالغۇچى ئىردى. ئالىملار سوھبەتىدە، مەشايىخلار مەجلىسىدە تەرەننۇم قىلۇر ئىردى. بىركۈنى سەمەرقەند ئالىملارى مەجلىسىدە مەۋلانە شەمسىددىن تەبرىزىنىڭ غەزەللەرىغە سەتارىنى ناخۇنلىدى. ئالىملار بىكبار باشى توبەن يىقىلىپ تۇشۇپ، ئىستىغراق ئەھۋاللار يۈزلاندى، ئۇندىن ئارتۇق كىشى بىھۇش بولدى. مەۋلانە ئەلى ھەزرەتلەرى بىھۇش بولغانچە مەجلىسدە ئالەمدىن كەتتى. بۇ خەبەر مەشھۇر بولدى. پادىشاھ ئاگلاپ بۇ ئەزىزنى زىندانىغە ھوكۇم قىلدى، بەش يىل زىنداندا قالىپ تارىخنىڭ سەككىز يۈز ئاتمىش بەشى ۋەفات بولدىلار. بۇ ئەزىزنىڭ تەربىيەتىدا ئۈچ يۈزدىن ئارتۇق مۇغەننى مۇسىقى فەندە بەركەمال بولغان ئىردى. بىرنەچە يۈز كىشى ئىلمى شەرىيەتتە ئالىم بولغان ئىردى، بىرنەچە مىڭ سوفىلارى بار ئىردى، تەرىقەتى چەشتىيە مەشايىخلارىدىن ئىردى. مۇسىقىنىڭ تەرىقەت ئەھلىغە بەخشىش قىلدۇرغان نەتىجەلارى بارەسىدا مىراجۇسسالىكىن ناملىق بىركىتاپ تەسنىف قىلىپ ئىردىلار.

ئۇن بىرىنجى پىرى مەۋلانە ساھىپ بەلخى ھەزرەتلارىدۇركىم، بۇ ئەزىز مۇدەررىس ئىردىلەر، بەش-ئالتە يۈز تالىبلارى ئىلمى شەرىيەتتە ساھىبى كەمال ئىردى. تەنبۇرنى سىپھرى ئافرىن بىر تەرزىدە سوزلىتۇر ئىردى. بابىرشاھ بىرنەفەس ئايرىلماس ئىردى. مۇدەررىسلىك مەسكەنىدىن مەئزۇل بولۇپ، زاھىرىددىن بابىرنىڭ ھوزۇرىدا قالدى. بىركۈنى كابىل شەھرىدە بىر باغدا شاھانە مەجلىس ئاراستە قىلدىلار، ئاكابىر-ئەشراف، ئەمىرا-ۋەزرا، ئۇلىما-ئەۋلىيا ھەممەسى ھازىر بولدىلار. ئالۋان-ئالۋان تەئاملارنى تارتىپ دەستۇرخۇاننى

يىغىپ بولغاندا بابۇرشاھ مۇسىقىغا ئىشارەت قىلىپ ئىردىلار، بۇ ئەزىز تەنبۇرنى قوللارىغا ئالىپ، چول ئىراق مۇقامىغا نەۋازىشقا كەلتۈردى. ئىككىنجى ئەۋجىدىن ئۆتۈپ ئۈچۈنجى ئەۋجىغا يەتكاندە بىر بۇلبۇل كېلىپ، تەنبۇرنىڭ قۇلاقىغا لەھزە قونۇپ سايراشقا باشلادى. مەجلىس ئەھلى چۇقان ئەلالا قوفاردى ۋە يىغلاپ نەچەند كىشى بىھوش يومۇلىنۇر ئىردى. بۇلبۇل سايراپ ياراقىدىن ئۆچۈپ كېلىپ ئۆزىنى تەنبۇرغە ئۇرار ئىردى. يەتتە-سەككىز مەررە ئۆزىنى تەنبۇرغە ئاتقاندىن كېيىن بۇلبۇل يەرگە تۇشۇپ ئۆلۈپ كەتتى. فەيز كەسرەتىدىن مەۋلانە تەنبۇرنى تاشلاپ يىغلاپ بىھوش بولدى. سائەتىدىن كېيىن بىھوشلارغا گۇلابلار سېپىلادى، شەرابى سۇرۇرلار ئىچۈرۈلدى، بىھوشلار ھۇشىغا كەلدى، ئەمما مەۋلانە ساھىپ بەلخى ھۇشىغا كەلمىدى، ھەكىملار ھەرقانچە چارە-تەدبىر قىلىشتى، فايدا بولمىدى. تارىخىنىڭ سەككىز يۈز قىرىق تورتى ئىردى، مەۋلانە ئالەمدىن كەتتى. بابۇرشاھ تەسنىف قىلغان ئەسرارى مۇسىقى ئاتلىغ رىسالەدە بۇ قىسسە ئەلاھەدە مۇفەسسەل باردۇر.

ئون ئىككىنجى پىرى شەيخ سەفايى سەمەرقەندى ھەزرەتلارىدۇركىم، بۇ ئەزىز بىلمەيدۇرغان مۇقام ئاھەڭلارى، بۇ ئەزىز چالمايدۇرغان ئەسبابى نەغمەت يوق دېسە بولغاي ئىردى. ئىككى يۈزدىن ئارتۇق شاگىردلارى بۇ فەندە ماھىر بولدى. ئۆزلارى نەشائەتى مۇسىقى ئاتلىغ بىر رىسالە تەسنىف قىلدىلار، نەچەند قىسىم نەقش-غەزەللەر ئىختىرائ قىلدى. تارىخىنىڭ سەككىز يۈز ئاتمىش توققۇزدا ئەلىلىگ ئالتە ياشلارىدا فالەچ كەسەلى بىلان ۋەفات بولدى.

ئون ئۈچۈنجى پىرى قىدىرخان ياركەندىدۇركىم، بۇ ئەزىزدىك

بۇ فەندە مەھارەت كورسەتكان ئۇستاد ئازدۇر. بۇ ئەزىر كوپىراق ئەمىرنىزامىددىن ئەلى شىر نەۋايى ھەزرەتلارىنىڭ غەزەلىياتلارىدىن ئوقۇر ئىردى، ئالەم ئوتوپ مۇنگدەك خۇش ئاۋاز كىشى كەلمايدۇر ئىردى. ئىراقدىن، ئىراندىن، تەبرىزدىن، خۋارەزمى، سەمەرقەند، ئەندىجان، ئىسلامبۇل، كەشمىر، بەلخ، شىراز قاتارلىق ياراق شەھەرلەردىن مۇسىقى ئورگانگالى كەلگان شاگىردلارى بار ئىردى. رەبابنى، ھەشتتارنى بۇ ئەزىز كەشف قىلدى ھەم شائىر ئىدى. دىۋانى قىدىرنى بۇ كىشى تەسنىق قىلدى. يەنا نازۇك نۇكتەلار مۇسىقى فەنى بارەسىدە رىسالەلارىگە دەرج قىلدى. جەندە-كۆلا كىيىپ يۇرۇر ئىردى. سولتان ئابدۇررەشىدخانكىم، مەئرۇف مەشھۇر-دۇر، قىدىرخانىسىز تەئام-شەراب تارتماس، ئۇيقۇغە بارماس ئەردى. قىدىرخان ۋىسال ئاتلىغ بىرمۇقامنى ئىختىراڭ قىلىپ شاگىرد-لارىغە ئورگاتتى، ئابدۇررەشىدخان پادشادىن ئىككى يىلدىن كېيىن ئالەمدىن كەتتىلار.

ئۇن تورتىنجى پىرى ھەزرەتى پەھلىۋان مۇھەممەد كوشتىنگىر-دۇر. بۇ كىشىغە خۇدايتەئالا شۇنداغ بىر قابىلىيەت ئوز فەزلى كەرىمىدىن ئەتا قىلىپ ئىردىكى، ھەم ئۇلۇغ ئولىمائى ھەم قۇتۇبۇل-ئەۋلىيا ھەم پەھلىۋان زەبەردەستكىم، مىڭ يىللار ئوتوپ مۇنگدىك پەھلىۋان كەلمەگان، ھەم شائىر ھەم مۇغەننى ھەم ئەغنىيائى، ئەلا-ھەزەلقىياس بۇنگدىك خۇش خۇلق، خۇشگۇي كىشى يوق ئىردى. يوقىرىدا ئىسمى زىكىر بولغان ئۇلۇغ ئۇستادلار مۇقابەلەسىدا مۇسىقى فەنى بارەسىدا ئەسەرلار پۇتۇدى، ئىشلار ياسىدي، تۇرلۇك-تۇرلۇك نەقىشلار، قەۋللار، ئاھەڭلار ئىجاد قىلدى. ئوزلارى ياسغان مۇقام ئەمەللارنىڭ بىرى چەھارزەربدۇركىم، ھەممە ئۇستادلارنىڭ

ئەمەللارىدىن خۇشراق ۋە دىلكەشراق بولۇپ فات شوھرەت تۇتتى. مەشھۇر ئىجادى مۇقاملارىدىن بىرى چەھارزەرب، بىرى چەھارگاھ مۇقامى ئىردى. چەھارگاھنى مەۋلانە تۇتى ئەلەيھىررەھمەنىڭ ئۇشبۇ غەزەللەرىغە باغلاپ ئىردى (مەقلەۋ):

ساقىيا ۋەي رەفتەھەست ئەھۋالى فەردا ناپەدىد
خىشى را ئەمرۇزى خۇش دارىمى فەرداكى دىد

مىربۇزرۇك تەرمىزى ئاتىغە باغلابدۇركىم، بىغايەت خۇش ئايەند مۇلايىم ئىشدۇر، دەلىل بۇكىم، خوراسان مۇلكىدە ۋە ئىراق، سەمەرقەند ۋە يارکەند ئەھلىدە بۇنى بىلمەس مۇغەننى يوقتۇر ۋە يەنە بىرى دۇگاھ مۇقامدۇركىم، مىر خىسرو دېھلىۋىنىڭ بۇ شېرىغە باغلابدۇركىم (شېر)

ئىي زىستابى ئارىزەت شەمئى بەھەر كاشانەئى،
ۋى ئەسىرى ھەر خومى زۇلفەت دىلى ۋەيرانەئى.

بۇنى بابىر سۇلتاننىڭ ئاتىغە باغلاپدۇركى، بىنەھايەت مۇئەسسىر خۇش ئايەندە مۇقام بولۇپدۇر. ۋە يەنە پەنجگاھ مۇقامىنى ئىجاد قىلىپ ھەزرەتى مەۋلانە كاتىبىنىڭ بۇ شېرىغە باغلاپ ئىردىلەركىم، ئىشتىكان، ئاڭلاگان ئادەمغە ھوزۇر بولۇرلاركىم، ئەجەم، ماۋەرا ئۇننەھرى شەھەرلارىدە مەشھور بولۇپدۇر. مەۋلانە كاتىبىنىڭ ئول شېرلارىنىڭ مەتلەئى بۇكىم (مەقلەۋ):

گەهی کی رەنگی تۇدەر قەتلی ئەهلی دەیر بەرئامەد
بەیەك مۇشـاهدە مەقـسۇد سەد شەهد بەرئامەد

بۇ شېىرنی باغلىماقدىن غەرەزلاری بۇ مەقتەدۇ ئىدىکی (مەقتەئۇ):

مسالی کاتبی ئەرشام غەمی کی سۇبهی ئۇمىد
بەهسن دەۋلەتی سۇلتان ئەبۇسەئىد بەرئامەد

بۇنی سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئاتىغە باغلاپ ئىردىکی، نەهایەتدىن تاشقەری دىلـپەزىر ئىش بولۇپ ئالەم خەلـقی ئاراســدا شوهـرەت تۇتـتی. بۇ ئەزىز بۇلاردىن باشقا تەخی بىهەد ۋە بىسەدەد غەزەل، مۇقامـلار، ئاهەڭـلار ئىجاد قىلـدىـلار، مەشـهۇرلاری مۇشەۋۋەك، بەیادەك ۋە باشقا یۇقاردا زىکىر بولغان چەهاررزەرب، دۇگا (دۇگاه)، سی گـاه، چەهارگاه، پەنـجـگاهـلاردۇرکـم، مەغرىپ ـ مەشـرىـق ئاراسىدا مەئرۇفدۇر. هەمـمەنی بۇ قىسـقا رىسالەغە سىغـدۇرماقـنىڭ ئورنی یوقـتۇر. بۇ ئەزىز ئەۋۋەل بابىر شاهنىڭ هوزۇرىـدا خىزمەت قىلدىـلار، کېیىن مىـرزا ئەبۇسەئىـدنىڭ بارگاهىـدا بۇیۇك ئورۇن تۇتـتىلار، کېیىن سۇلتان ساهىپ قىـران هۇسەیىن بەهادىرخانـىنىڭ دەرگاهىـدا مۇقەررەب بولـدىلار. بۇ ئەزىـزنىڭ بىر ئۇلۇغـلىقی شۇ یەردىن مەئلۇم بولۇرکی، ئەمىر نىزامىددىن ئەلی شىر نەۋایی هەزرەت ـ لاریدەك بىرئالی جەناپ زات بىلەن قىرىق یىل هەمسوهبەت دوستلۇق قىلدىلارکىم، ئەگەر بۇ کىشىدە زەررە چاغـلىق ئەسفىل تەبىەتـلىك بولسا ئىردی، ئۇلار بۇ ئەزىزنی دوستلۇققە قەبۇل قىلماس ئىردی. بەلکی ئۇلار مەن قىرىق یىل پەهلىۋان مۇهەممەد کوشـتىنگىر بىلان

ھەمسوھبەت بولدۇم، بۇ ئەسنادا بىردەبىر ئىشىدا كۆڭلۈم مەلۇل-
پەرىشان بولغۇدەك ئىش سادىر بولمىدى، بەلكى كۈندىن-كۈنگە
دوستلۇق مۇھەببەتىمىز زىيادە بولۇر ئىردى، دىيىپ فىتىپىدۇر.
مەئلۇمدۇركىم، بۇ ئەزىز نەۋايى ھەزرەتلارىغە ئەخلاق، ئەفھال،
ئەقۋاللار خۇش كېلۇر ئىكان. تەئرىف-تەۋسىف مۇندىن ئۇتماسكى،
ھەزرەتى نەۋايى ناياپ ئۇمۇرلارىنى سەرپ قىلىپ بۇ ئەزىزنىڭ
تەۋسىفلارىدىن ئۇز قەلەملارى بىلان تارىخ-ھىكايات پۈتۈدىلار.
ۋەقتىكى بۇ ئەزىز شېرى مۇئەمما فەندا يىگانەئى دەۋران، نادىرى
زەمان ئىردى. بۇ فەندە ئەلاھەدە جىلد-جىلد كىتاپلار تەسنىف
قىلدى. ئانداغكى، زەمان شوئىراسىنىڭ يۈزنىڭ بىرىدا بۇنداغ
شۇئۇر قابىلىيەت يوقتۇركىم، ئەكسەر نەزىم ئەھلى ھەر نوۋ شېر ئەيتسا
ئىردى، پەھلىۋانىنىڭ ھوزۇرلارىغە يەتكۈرۈر ۋە ئۇلارنىڭ ئىسلاھ
ۋە ئىزاھىن قەبۇل قىلۇر ئىردى. بۇفەندە تەبىئلارى بىغايەت
مۇلايىم ئىردى، ئانداغكى بۇ مەتلەئ پەھلىۋانىنگدۇر (مەتلەئ):

گوفتەم ئەش دەر ئالەمى ئىشقى توكارەم باغەم ئەست،

ۋە كوشكىر تەخەللۇس قىلۇر. ھىراتنىڭ بىر گوزەر گاھىداكىم، تورت
يولنىڭ بەندەرى ئىردى، ئاندا بىر ئىمارەت ئالى ياسادىلار، بەش
مىڭ كىشىلىك ئوي ۋە باغلار مۇھەييا قىلىپ، بۇ لەنگەرنىڭ ئاتىنى
نىئمەتى ئاباد قويدىلار. فەقىرلار، دەرۋىشلار، مۇسافىرلار، يولۇچىلار
كېلىپ بىر ئاي-ئىككى ئاي بەلكى بىر يىل-ئىككى يىل شۇ جايدا
ئىستىقامەت قىلىپ، ئۈچ ۋەقت، ئۈچ قىسىم ئالى تەئام تارتار ۋە
ئۇلاغلارىغە ئارفە-فىچان تەييار ئىردى، كاتتە-كىچىك ھىرات خەلقى

نىمەتى ئاباددىن تەئام يەر ئىردى، فەقىرلاردىن باشقا بايلار ھەم شەھزادەلار، ۋەزىرلار بەلكى سۇلتان ھۇسەيىن بەھادىرخانغىمۇ ھەر قەچان تەييار بولغان ئاشدىن ئۈچ ۋەقت يەتكۈزۈلۈر ئىردى. ھەر جايدىن مەشايىخلار، ئۇلىمالار كېلىپ ھەزرەتى پەھلىۋاندىن ئىستىفادە تېپىپ بەش ئون يىل قالۇرلار ئىردى. ھاتەم تەي بۇنىڭدەك سەخى بولماس. ھەزرەتى مەۋلانە جامى بىلان يېقىنلىقى بار ئىردى، تەسەۋۋۇفدا مەخسۇس ئىلتىفاتلار كورگان ئىردى، سۇبھان ئاللا يۈز مىڭ ھەمد، مىڭ-مىڭ سەنا ئول خالىقى بىچۇنغە بولسۇنكىم، بىر قەترە خۇندىن ئافرىدە بولغان بىر بەندەسىگە مۇنچە كەمال ۋە قابىلىيەت ئەتا قىلالۇر، بەس. بۇ ئەزىزنى پادشادىن گۇداغەچە، ئەۋلىيادىن تەرساغەچە دوست تۇتمايدۇرغان كىشى يوق ئىردى. ھەركىم بىلان مۇئامىلە قىلسە، ئول گۇمان قىلۇر ئىردىكى، پەھلىۋاننىڭ مەندىن يېقىنراق دوستى يوقتۇر، بەس. مىڭ-مىڭ كىشى بۇ ئەزىزدا قۇرئان ياد ئالدى، ئىلمى شەرىيەت ئۆرگۈنۈپ ئالىم بولدى. ئىلمى ھەربدەكىم، سۇلتان ھۇسەيىن بەھادىرخاننىڭ لەشكەر-لارىنىڭ ھەممەسىگە ئۇستاد ئىردى، ھەممە شائىرنىڭ ئۇستادى ئىردى. مۇسىقى فەنىدا خىل-خىل مۇقاملار، مىڭ-مىڭ شاگىردلارنى يادكار قىلدى. تەرىقەتتە نوئ-نوئ مەشايىخ ئەززام، ئەۋلىيايى زەبەردەست كەراملارنىڭ مۇرشىدي ئىردى. دۇنيادا شۇ زەماندا مۇنىڭدېك ئەغنىيا يوق ئىردى. ھۇسەيىن بەھادىرخان مۇنىڭسىز مەجلىس ئاراستە قىلماس، مۇنىڭ مەسلەھەتىسىز ئىش قىلماس ئىردى. ئاخىر بىر كۇنى تەسادۇف بىھۇش بولۇپ يىقىلغانچە ئالەمدىن كەتتى. پادشا ئۆزىدىن تارتىپ گۇداغەچە خۇراسان مەملىكەتى ساھىبى مۇسىبەت بولۇپ، گويا قىيامەت قايىم بولغاندەك بىر ئەھۋالدا

قالدى. ئۇلارى ھەياتلارىدا قازىپ راستلاپ قويغان، ھەركىچە كىرىپ ئىستىقامەت قىلغان نىشمەتى ئابادىكى لۈھەدلارىكە تارىخنىڭ سەككىز يۈز توقسان توققۇزىدا دەفن قىلىندىلار. ئىننالىللاھى ۋە ئىننائىلەيھى راجەئۇن.

ئون بەشىنچى پىرى ھەزرەتى مەۋلانە لۇتفىدۇر. بۇ ئەزىز شۇبۇ مۇغۇلىستانەدىن ئىردىلەر. ئالىملىقدا ھەزرەتى ئەبۇ نەسىر فارابىدىك، ھەكىملىقدا ھەزرەتى ئىبنى سىنادىك، شائىرلىقدا ھەزرەتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلى شىر نەۋايىدىك، مۇغەننىلىقدا تەخى قىدىرخاندىك ئىردىلار. بۇ ئەزىز بىلمايدۇرغان ئىلىم يوق ئىردى. زەماننىڭ ئەللامەسى ئىردىلار. بەش يۈزدىن تولاراق ئالىم ۋە قارىلار شاگىرد بولۇپ ئوقۇدىلار ۋە ئالىم بولدىلار. ئىككى يۈزچە كىشى مۇسىقى فەننىدە كەمالات، مەھارات كورسەتتىلار. يىگىرمەدىن ئارتۇق كىتاب تەسنىف قىلدىلار. ھەزرەتى ئەلى شىر نەۋايى ئىلمى فەساھەتدە بۇ ئەزىزنى ئۇستازىم دىر ئىردىلار. ئۇلار ھەزرەتى نەۋايىنى سەن مىنىڭ ئۇستازىم دىر ئىردىلار ۋە مىنىڭ ئومرۇم ئىچىدە پۈتۈگان ئون مىڭ مىسراد شىئرىمدىن سىنىڭ ئىككى مىسراد شىئرىڭ ئارتۇق دىر ئىردىلار. تارىخى ھىجرىيەنىڭ سەككىز يۈز يەتمىش سەككىزىدە ۋەفات بولۇپ كەتتىلار.

ئون ئالتىنچى پىرى ھەزرەتى يۈسۇف سەككاكىدۇركىم، بۇ ئەزىز ھەم بىتەمام ئىلمىدە ھەزرەتى فارابى، ھەزرەتى لۇتفىدىك ئىردىلار. مىڭ-مىڭ تالىبلارى ئەنۋاد-ئەنۋاد ئىلىملارنى ئورگانۇر ئىردىلار. مەنتىق ئىلمىدە، ئىلمى فەساھەت ۋە ئىلمى بەلاغەتدە ئەسرىنىڭ يەكتاسى ئىردى. ئىلمى ئەشئاردا بۇ مۇغۇلىستاندىن چىققان مۇتەفەككۇرلارنىڭ ھەممەسىدىن فايىق ئىدى. تەلخىس ئاتلىق

بىر كىتاپ، فەساھەت، بەلاغەت ھەققىدە، خۇسۇسەن قۇرئاننىڭ فەساھەت، بەلاغەتى ھەققىدە ئىجاد قىلدى. مۇسىقى فەنىدە رىسالەلار تەسنىق قىلدى. بەيات نام بىر مۇقامىكى، ھالا مۇغەننىلار ئاراسىدا مەشھۇردۇر، ئىختىرائ قىلىپ شاگىردلارىغە ئۆرگەتتىلار.

ئون يەتتىنچى پىرى مەلىكەئى ئامانىساخىنىم ئىردى. بۇ خېنىم سۇلتان ئابدۇررەشىدخان پادىشانىڭ زەۋجەلارى ئىردى. شائىرەئى يىگانەئى دەۋران ئىردى، دىۋانى نەفىسى ئاتلىق شىرىن بىر كىتابىنى تەسنىق قىلىپ ئىردىلار ھەم خەتتاتلىقدا ئۇستادگۇل ئىردى ھەم مۇسىقى فەنىدە ئانداغ ساھىبى كەمال ئىردىكىم، سۇلتان بۇ مەلىكەگە ئاشىقى بىقەرار، شەيدا-شىغتەلىقدا بىئىختىيار ئىردى. سۇلتان بۇ مەلىكەنى ئەقىدىغە كىرگۈزۈش ۋاقىەسى ئانداغدۇركىم، سۇلتان ۋەزىرا-ئەمرا لەشكەرلارى بىلان پايى تەخت ياركەنددىن ئاتلانىپ تارىم دەرياسىنى بويلاپ، تەرك مەكان دەشتىگە شىكارغە يۈزلاندىلار. بىرنەچە كۈن ئاندا بولدىلار، كېچەسى سۇلتان دىھقانچە سادە ئەسكى كىيىملەرنى كىيىپ قونۇچى مۇسافىر سۇرەتىدە بولۇپ سەھرا ياقالارىدىكى ئۆيلاردە غەرىبانە قونار ۋە بۇ رەۋىش بىلان ئەمەلدارلارىنىڭ رەئىيەلارغە زۇلۇم-سەتەم قىلغان ئىشلارىنى تەھقىقلەر ئادەتى ئىردى. ۋەقتىكى سۇلتان مەزكۇر رەۋىشلارىچە بىر خەرابە ئۆيگە قونۇچى سۇرەتىدە بولۇپ، ئەكرەم نام بىر مەھرەمى بىلان كىردى. ئول ئۆي مەھمۇد ئاتلىق بىر ئوتانچىنىڭ ئۆيى ئىردى، بۇ مەلىكە شول مەھمۇدنىڭ ئاجىزەسى ئىردى. سۇلتان قەرايدۇركى، بۇ ئۆيىنىڭ بۇرجەكىدە بىر تەنبۇر بار ئىردى. سۇلتان مەھمۇددىن سورىدىكى، تەنبۇرنى چېلىپ بەرگەي. ئول ئايدىكى، مەن تەنبۇر چېلىشنى بىلمەسمەن، ئوشبۇ قىزىمىز مەڭا تەنبۇر

ئالـىپ بىرىلىڭ دېپ خەفا قىلىپ ئالـدۇردى، قىـزىم چالـدۇ، دېپ ئېردى. سۇلتان: قىزىڭىز چېلىپ بەرسۇن دېدى. مەھـمۇد قىزىـغە ئەمرى قىلدى. قىز تەنبۇرنى كەلتۇرۇپ پەنجىگاھ مۇقامىغە ئانـداغ چالدىـكىم، سۇلـتان ھەيران قالـدى.تۇرفەراق بۇكىم، قىـز ئۇزى ئەيتقان بۇ شېئرنى مۇقامـىغە قوشۇپ ئوقۇپ ئېردىـكىم، سۇلـتان بۇ قىزنىڭ مۇھەببەتىدە ئاشـىقى بىـقەرار ۋە بىـھۇش بولۇپ كەتتى. شېئرى بۇ ئېردىكىم (مەتلەئ):

سەگا يۈز شۈكۈر يارەب بىزگە ئادىل پادىشاھ قىلـدىڭ،
فەقىر ـ مىسكىنغە ئابدۇررەشىدخاننى پەناھ قىلدىڭ.

ئۇشبۇ غەزەلنىڭ مەقتەئى بۇ نەۋ باغلىنىپ ئېردىكىم (مەقتەئ):

نەفىسى كېچە ـ كۈندۈز قىل دۇئا تەڭرى تەقدىسىغە،
كى شاھىڭ ھەققىدە قىلماي دۇئا قاتتىغ گۇناھ قىلدىڭ.

غەزەل تەمام بولغاندا سۇلتان ئالدىراپ سورادىكى، نەفىسى دىـگەن شائىركىم، سىز بۇ غەزەلنى قايەردىن ئۆرگىنىپ ئېردىڭىز، دىـگەچ، قىز: كىشىنىڭ غەزەلىنىمۇ ياد ئالىپ ئوقۇمىدىكەن كىشى، مەن نەۋايى، فۇزۇلى، زەلىلىنىڭ شېئرلارىـدىن ئۆزگەنى ئوقۇمايـمەن، بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ، نەفىسى مېنىڭ تەخەللۇسۇم، دېدى. نەچە ياشقا كىرگەنـلىكىنى سورىدى، ئاتاسى: ئون ئۈچ ياشقە كىردى، دېدى. سۇلتانـنىڭ يەنا ھەيرەتى ئارتدى. ئاگاغـىچە ئامانىسا خېنىم قوفۇپ ئۆزى پۈتكەن بىرقانچە ئەبياتلارنى كورسەتـتى، خەتنىڭ ھوسنى قىزنىڭ

هۆسنى بىلان بەھس قىلار ئىردى. پادىشا بۇ خەتنى بويلە كىچىك نارەسىدە پۈتكەنىغە ئىشانگۇسى كەلمەي، قەنى ئەمىسە مەن قاراپ تۇراي، شىپىر پۈتۈپ بېقىڭ، دىگەچ، قىز دۇۋەت، قەلەم، كاغەز كەلتۈرۈپ بۇ بېيىتنى پۈتۈدى (مەتلەئ):

يارەب بۇ بەندە قىلدى ئەجەب سۈئىزەن مەڭا،
گويا بۇ ئۆيگە ئۇندى بۇ ئاخشام تىكەن مەڭا.

سۇلتان كۈلدى. ئىشەندىم، مىنى ھەجۋى قىلمىسىلا، دىدى. مەھرەمى بىلان تاشقەرى چىقىپ، بىز ھىلى كەلسەك، دېپ لەشكەرگاھغە بارىپ ۋەزىر-ئەمىرلارغە كورگەن ۋاقەنى بەيان قىلدى. باشلارىغە تاج، ئۈستلارىغە دەۋاج يافتى. دەرھال ئون قوي، شايە-ئەتلەس مۇھەييا قىلىپ، تۈن ھەسسەدە قىرىق كىشى مەھمۇدنىڭ ئۆيگە بارىپ، مەقسەدنى بەيان قىلىپ، پادىشا ئۆزىنى ئاشكارە قىلىپ، توي قىلىپ قىزنى نىكاھىغە ئالدىلار. يىگىرمە يىل فادىشانىڭ نىكاھىدا تۇردى. بۇ قىزغە خۇدايتەئالا ئانداغ ئەقىل-فەراسەت ئەتا قىلىپ ئىردىكى، تەئرىفىدىن مۇستەغنىدۇر. دىۋانى نەفىسنى تەسنىف قىلدى، ئەخلاقى جەملە ئاتلىق بىر كىتابكىم، مەزلۇملارغە نەسىھەتتىدۇر، تەسنىف قىلدى. شورۇھۇلقۇلۇپ ئاتلىغ بىر رىسالە تەسنىف قىلدى. شائىرلىق، مۇغەننىلىك، خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدېك مۇفىد كىتاپ ئازدۇر. ئىشرەت ئەنگىز ناملىغ بىر مۇقام ھەم بۇ مەلىكەنىڭ ئىختىرائاتلارى ئەردى، سۇلتان كەمالى غەيرەت يۈزىدىن ئوز ئاتىغە نىسبەت بىرىپ مۇغەننىلارغە ئورگەتتىلار. بۇ مەلىكە ئوتتۇز تورت ياشلارىدا تۇغۇتتا ئالەمدىن كەتتى،

دېيىدۇرلار. بۇ مەلىكە ئالەمدىن كەتكەندىن سوڭرە سۇلتان گويا ئۆزىنى. ئۆلتۈرەر بىر شورىدە ھالەتكە يېتىپ، سەۋداۋى بىر ئىللەت ئارز بولدى، ئاخىر سۇلتان يىغلاپ ئالەمدىن ئۆتتى، دېيىدۇرلار. بۇلاردىن كېيىن يەنا مۇقام-غەزەل ئىختىرائات قىلغۇدېك بىر ئۇستادكۇل ئالەمغە كەلگەنى مەئلۇم ئىماستۇر. بىلماك كېرەككىم، نەيىنى جەمشىد پادىشانىڭ مەشھۇر خاتۇنى مەلىكە دىلسۇز كەشف قىلدى. سۇرنايىنى ئەۋۋەل كەيقبادشاھنىڭ نەزەرىدە بۇغا مۇنگۇزىدە لەشكەرلەرى ئاراسىدا ئەردىشىر ئاتلىغ بىركىشى كەشف قىلدى. نوشىرۋاننىڭ زەمانەسىدا يىغاچدا سۇرناي ياساپ چالدى. دافنى سۇلەيمان ئەلەيھىسسەلامغە دىۋەلەر ياساپ بەردى. تەبەل، نەقارە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن زەمانىدا كەشف بولدى، دېيىدۇرلار. تەممەت تەمام، بىئەۋنىل مەلىكۇل ئەللام.

* * *

دىگەر ۋازىھ ئولغايكىم، مۇسىقى فەننىنىڭ ئۇستادلارى ھەر ئەس-رىدە، ھەر شەھەردە يۈز بەلكى مىڭ ئوتۇپدۇر، ئۇلارنىڭ ھەر-بىرىنىڭ ئەھۋالاتىنى بەيان قىلساق، بۇ قىسقا رىسالەگە سىغمايدۇر. ئانىڭ ئۈچۈن مىڭدىن بىرىنى ئىلغاپ، ھەر بىر بىرىگى، بىر نەقىش مۇقام ئىختىرائ قىلغاي ياكى بىر چالغۇ ئەسبابى ياساغاي ياكى بۇ فەن بارەسىدىن بىر رىسايىل پۈتۈپ شوھرەت تۇتقاي، بەس، بۇرد-سالەگە شۇلارنىڭ ئەھۋالىدىن شىممەئى ئىزھار قىلىندى.

خۇدايىمغە يۈزمىڭ سەنا ۋە سىپاس،
يەنا ھەمد شۇكرى ئاگا بىقىياس.

ئەلى شىر ھەكىم بېكىغە بەردى سىپاھ،
خوتەن ئەھلىغە ئەيلادى پادىشاھ.

بۇ شاھ دەۋرىدە ئۇل مېنى خەلق ئېتىپ،
بېشىمغە كۇلاھ، كوڭلەكىم دەلق ئېتىپ.

زەمانىكى بۇ نوۋ ئەدالەت ئېرۇر،
كى قويلارغە بورى ھەم باج بېرۇر.

مەڭا ئەمرى قىلدىكى تارىخنى پۇت،
قولۇڭغە دوۋەت ئال، قەلەم داغى تۇت.

بۇ ئەمرىغە مەن ئىمتىسال ئەيلىدىم،
جەۋامىئ شىرىن مەقال ئەيلىدىم.

تەمامى مۇغەننى رىسالەلارىن،
تەۋارىخ ئاتى باركىتابىنىڭ بارىن،

يىغىپ جەمىئ قىلدىم بۇ تارىخنى مەن،
دىگەي ئوقۇسا ياخشى ئەھلى خوتەن.

ئەگەر ئەقلى كوتە، بويۇمدۇر فاكار،
خوتەنلىكگە قىلدىم مۇنى يادكار.

سەبەب بولدى مۇڭا ئەلى شىرھەكىم،
ئۇلا ئەجرى بەرگەي خۇدايى كەرىم.

ئوقۇپ ئاڭلاغانغە بۇدۇر ئىلتىجا،
ئەلى شىرھەكىمغە قىلىڭلار دۇئا.

مېنى قىلمىڭىزلار فەراموش تەخى،
بېھشت ئول كىشىنىڭ كىم، ئولسە سەخى.

پۈتۈك تارىخىن تارىخىن دېپ ئىدىم،
بىلەلماسمىكىن دېپ ئەجەپ غەم يېدىم.

تۈگەت سوزنى موئجىز غەرىپ بىناۋا،
ئۇلۇغ يولغە كىرگىل بولۇپ ماسىۋا

تەممەت تەمام.
1271سىنە

II

تەرجىمە

مەرھەمەتلىك ۋە رەھىملىك ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن

ئەي (خۇدا)①، ھىكمەت كورستىپ گۇلگە پۇراق ۋە رەڭ بەردىڭ،
بۇلبۇلنى چىمەندە يېقىملىق سايرايدىغان قىلدىڭ.
سېنىڭ قۇدرىتىڭدىن راۋاپ، تەمبۇر، دۇتتار، سەتتار،
ئۇد، قالۇن ۋە چاڭلار نالە قىلىدۇ.

خۇدا②، شەۋقىڭنىڭ چىمەنزارىدا گۇل-چىچەكلەرنى كۇلدۇرگۇچە-
سەن؛ گۇل ئىشقىدا بۇلبۇل، تۇتىلارنى سايراتقۇچى، يىغلاتقۇچىسەن.
لەيلىنىڭ چىچىنى مەجنۇننىڭ كوڭلىگە سىرتماق قىلغاندەك، پەرھات-
نىڭ قېنىدىن شىرىننىڭ لېۋىنى قىزارتقاندەك، ئۇزرا جامالىنىڭ
ئوتى هارارىتىدىن ۋامۇقنىڭ تېنىنى ياش گىرداۋىغا غەرق قىلغاندەك،

① بۇ يەردىكى ۋە باشقا يەرلەردىكى ئۇچلۇق تىرناق ( ) ئىچىگە ئېلىنغان سوزلەرنى مۇشۇ كىتاپنى نەشرگە تەييارلىغۇچىلار قوشقان. — مۇھەررىردىن.

② قېنىق ھەرپلەر بىلەن يېزىلغان سوزلەرنىڭ ھەممىسى ئەسلى ئەسەردە قىزىل سىيا بىلەن يېزىلغان. — مۇھەررىردىن.

زۇھرانىڭ ئىشقىدا تاھىرنى ساندۇققا سولاپ نارىمغا ئېقىتقانىدەك، يۈسۈپ ھۆسنىدىن، زۇلەيخا ئىشقىدىن گۈزەل ھىكايە تۈزگەنىدەك مېنى ئۇ نىگار ئىشقىدا ئەسىر ۋە سەرگەردان قىل؛ ئۇ قۇياش ئەتراپىدا مەندەك بىر زەررىنى تاقەتسىز ئاشىق قىل؛ مەن شۇنداق دەرىجىگە يېتەيكى، ئۇنىڭ ئىشقىدا تەمبۇرۇمنى قولۇمغا ئالاي؛ ئۇنىڭ سوزىنى سېغىنغاندا ئۇنى چالاي؛ گاھى ناۋايى[1] بېيىتلىرىدىن ھەمد (ئاللاغا مەدھىيە) ئىلغاپ، بەزەن لۇتفى[2] شېئىرلىرىدىن نەئىت (رەسۇلۇللا تەرىپلەنگەن مىسرالار) يادلاپ، تەمبۇرۇم سىملىرىغا زەخمەك ئۇراي؛ ئۇ مېھىر نىگارىم شەۋقىدە باغرىمنىڭ قارا قېنىنى سىيا قىلىپ ئېزەي؛ ئۇنىڭ ئىشقىدا چول-باياۋانىنى كېزەي؛ سېنى مەدھىيىلەپ بېيىتلار يازاي؛ ھەبىبىڭنى تەرىپلەپ شېئىرلار يازاي.

مۇناجات

ئەي خۇدا، سەن مېنىڭ مەقسىدىم سەن،
مېنىڭ ئىبادەت قىلىدىغىنىم سەن،
مېنىڭ سەجدە قىلىدىغىنىم سەن،
سەن مېنىڭ مەدەتكارىمسەن.

مەن سېنىڭ ئاسى قۇلۇڭمەن،
مەن سېنىڭ گۇناكار قۇلۇڭمەن،
مەن غەم ئىلكىدە ئەسىر بولۇپ قالدىم،
سەن مېنىڭ مەدەتكارىمسەن.

ئەي قەدىمدىن رىسىق بەرگۈچى،
كېچىرگۈچىسەن، ئەي رەھىم،
مېنى ھاجەتتىن چىقارغىن، ئەي كەرىم،
سەن مېنىڭ مەدەتكارىمسەن.

ئىشقىڭنى دىلىمغا كىرگۈزگىن،
مەن سەتار بىلەن دۇتارنى چالاي،
مەندە خاتالىق بار، ئەپۇ قىلغىن،
سەن مېنىڭ مەدەتكارىمسەن.

مەن موجىزى تاقەتسىز ئاشىق بولدۇم،
سەن بىر ئاللاغا يالۋۇردۇم،
رەھمىڭگە ئىنتىزار بولدۇم،
سەن مېنىڭ مەدەتكارىمسەن.

〈ئايەتنىڭ مەنىسى〉:

"ماختاش پۈتۈن ئالەمنى تەربىيىلىگۈچى تەڭرىگە خاستۇر، رەھمەت ۋە تېچلىق پۈتۈن پەيغەمبەرلەرنىڭ غوجىسى 〈مۇھەممەت〉گە ۋە ئۇنىڭ ئائىلە-تاۋابات ۋە ھەمراھلىرىنىڭ ھەممىسىگە بولسۇن!"

ھەمد ۋە نەئىتتىن كېيىنكى سوز شۇكى، ئادالەت مەملىكىتىنىڭ ئەڭ كاتتا پادىشاسى، سەخىلىك كېچىسىنىڭ تولۇن ئېيى، ئېسىلىق چىمەنزارىنىڭ گۈزەل سەرۋى، ئۇلۇغلۇق دېڭىزىنىڭ بىردىن-بىر گوھىرى، غېرىپ-يېتىملارنىڭ ئاتىسى، پېقىر-مىسكىنلەرنىڭ يۆلەك-چىسى، جەمشىتتەك[3] سولەتلىك، سۇلايىماندەك[4] دولەتلىك،

يولۋاستەك غەزەپلىك، ئىسكەندەردەك[5] مەرتىۋىلىك، خاقان سۈپەت، دەرۋىش مىجەز، ۋەتەنىنىڭ چىرىغى، خوتەنىنىڭ شاھى ئەلشىر ھېكىم بېگىم[6] ھەزرەتلىرى قۇياشىدىن مەندەك بىر ئەرزىمەس غېرىپ-بىچارە، جۇدالىق دەشتىدە ئاۋارە، غەم ئىلكىدە ئەسىر، بارچە ئادەمدىن تۆۋەن (كىشىگە) يەنى موللا نېمەتۇللا ئوغلى موللا ئىسمەتۇللا موجىزىگە بىر يورۇق نۇر چۈشۈپ، مەندەك بىر زەررىنى پەلەك قۇياشىدىن ئۆتكۈزۈپ شۇنداق يارلىق بولدى: ”مۇزىكا-كۈي خۇشاللىق ۋە تۇرمۇش ھوزۇرىنىڭ سەۋەپچىسىدۇر، شۇڭا پادىشادىن گادايغىچە، ئەۋلىيادىن خىرىستىيانغىچە ھەممە ئىنسان بۇ پەندىن شاتلىنىدۇ. ئەمما، بۇ پەننىڭ ئالىملىرى ۋە كەشپىياتچىلىرى كىملەر، ئىخلاسمەن يېتەكچىلىرى كىملەر، ئۇستىلىرى كىملەر—بۇنى كوپ سازەندىلەر تا ھازىرغىچە بىلمەيدۇ. سەن بولساڭ مۇزىكىنى كەسىپ قىلغانسەن ھەم بېيىت مەملىكىتىنىڭ بۇلبۇلدەك سۇلتانى، ئەدىبىيات دولىتىنىڭ شىرىن سوزلۇك تۇتىسىدۇرسەن، شۇنىڭدەك خۇش پۇتكۇچى ۋە دىلكەش ئېيتقۇچىدۇرسەن. مۇشۇ غېرىپ پەننىڭ كەشپىياتچىلىرى تارىخىدىن بىر رىسالە پۇتۇپ باشقا سازەندىلەرگە يادكار قىلساڭ قانداق؟“ (بۇنىڭ بىلەن) گويا بىر غېرىپ چۇمۇلە ئۇستىگە تاغ يۇكلەندى، گويا بىر زەيىپ بىچارە ئۇستىگە ئاسمان يىقىلدى. بۇ بۇيۇك ئەمىرنى ئىجرا قىلغۇدەك قۇۋۋەت (مەندە) يوق ئىدى، ئوزۇر ئېيتىپ باش تارتقۇدەك قۇدرەتمۇ (مەندە) يوق ئىدى! ھەيرەت دېڭىزىغا غەرق بولۇپ (تۇرغىنىمدا) ”دىگىنكى، ئاللاغا، ئۇنىڭ ئەلچىسىگە ۋە ئوزەڭلاردىن بولغان باشلىقلارغا بوي سۇنۇڭلار“ دىگەن ئۇلۇغ ئايەتنىڭ مەزمۇنى ئېسىمگە كەلدى-دە بۇ ۋاجىب ئەمرنى ئىجراسىز قالدۇرۇشقا چارە تاپالمىدىم. تەۋەككۇلنى تەگرىمگە

قىلىپ، بۇ ئالى ئەمىرنى بىجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇناسىپ تارىخ-تەزكىرىلەرنى يىغىپ، «تارىخى رەشىدى» (رەشىدى تارىخى)[7]، «تەۋارىخى تەبرى» (تەبرى تارىخى)[8]، «تەۋارىخى رەۋزەتۇسسەفا» (ساپالىق باغ تارىخى)[9]، «تەۋارىخى ھوكەما» (دانىشمەنلەر تارىخى)[10]، «تەۋارىخى ئەجەم» (ئەجەم تارىخى)[11]، «تەۋارىخى ئەرەپ» (ئەرەپ تارىخى)[12] لەردىن (ئاساس) تاللىدىم ھەم زور ئالىم، مۇزىكا ئۇستازلىرىدىن فىساغورس[13]، فارابى[14]، پەھلىۋان مۇھەممەت كۇشتىنگىر[15]، ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر ناۋايى پىرىمنىڭ بۇ پەن ھەققىدە يازغان كىتاپ ۋە رىسالىلىرىدىن پايدىلاندىم. ئاخىر قۇدرىتىمگە لايىق، قابىلىيىتىمگە مۇۋاپىق بۇ رىسالىنى يېزىپ، ئالەم خەلقىغە سوغا قىلدىم. بۇ رىسالىگە «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) دەپ ئات قويدۇم.

ئەقىل ئىگىلىرىگە، چوڭ-كىچىك سازەندىلەرگە، مەرتىۋىلىك ۋە ئادەتتىكى كىشىلەرگە، شاھ ۋە گادايلارغا نامەلۇم قالمىسۇنكى، تارىخى رەۋزەتۇسسەفا ۋە تارىخى رەشىدىدە مۇنداق يېزىلغان: نوھ[16] ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەسنىڭ[17] تۈرك[18] ئىسىملىك بىر ئوغلى بار ئىدى، خۇدايىتائالا ئۇنىڭغا بىر ئوغۇل بەردى. ئۇ بۇ ئوغلىنىڭ ئىسمىنى خەرىز[19] قويدى. بۇ ئوغۇل چوڭ بولغاندا تۈلكە تۇتۇپ، ئۇنىڭ تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىشنى، غىزاغا تۇز سېلىپ يېيىشنى، تەمبۇر، بەربەت، ئۇدلارنى ياساپ چېلىشنى كەشىپ قىلىپ ئالەم خەلقىغە ئۆگەتتى. ئۇ زاماندا ئاتا-ئانىسى، باللىرى ئۆلگەن كىشىلەر مۇسىبەت ماتەمدە تەمبۇر چېلىپ يىغلاپ، ئاندىن ئۆلۈكنى كۆيدۈرىدىغان قائىدە بار ئىدى. خەرىز يافەس ئەلەيھىسسالامنىڭ تەۋرىسى ئىدى. يەركەن، خوتەن رايونلىرىنى شۇ

خەرىزنىڭ ئەۋلاتلىرى ئاۋات قىلغان، دىمەك بىز يەركەنلىك ۋە خوتەنلىكلەر خەرىزنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن بولۇپ ھىساپلىنىمىز. ئۇ زاماندىن ھازىرغىچە 5850 يىل ئۆتكەن. ئۇ چاغلاردا تەمبۇرغا قوي-ئوچكىنىڭ ئۈچەي-پەيلىرىدىن تار ئىشىپ سالاتتى.

مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئىككىنچى پىرى فىساغۇرس بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ كىشى سۇررى[20] شەھىرىدىن ئىدى. ئۇ ساياھەتچىلىكنى بەك ياخشى كورەتتى. ئۇ خەلقنى ئىلىم بىلەن شۇغۇللىنىشقا، ياخشى پەزىلەتلىك بولۇشقا ئۈندەيدىغان، يامان ئىشلاردىن توسىدىغان كىشى ئىدى. ھەرگىز ساۋاپ تاما قىلمايتتى ۋە گۇنادىنمۇ قورقمايتتى، بىراق ساۋاپ-جازاغا قايىل ئىدى. شەھەرمۇ-شەھەر يۈرۈپ ئىلىم ئۆگىنەتتى. ئۇنىڭ خوشال بولغىنىنىمۇ، خاپا بولغىنىنىمۇ بىلگىلى بولمايتتى. ئۇ، مال-دۇنيا كىشى ئۈچۈن دوست-دۈشمەننىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدىغان نەرسە دەيتتى...... ھەرقاچان، ھەر جايدا بولسۇن، ئۇ بار يەردە كىشىلەر بىر مۇھىم ئىشقا دۇچ كەلسە، ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورايتتى. ھازىرقى پەرەڭىستان ئۇ چاغدا ئەنتاكىيە[21] شەھىرى دەپ ئاتىلاتتى، ئۇ شۇ يەرگە بېرىپ ئۆزى كەشپ قىلغان سەتارىنى چېلىپ شېئىر ئوقۇدى. بۇ شېئىر "سەن ئۆزەڭنى تۈزىمەي تۈرۈپ باشقىلارغا نەسىھەت قىلما؛ ئەيىۋىڭنى كورسىتىپ بەرگەن كىشىنى دوست بىلىپ قەدىرلە؛ ئىسىل كىيىملەرنى كىيىپ يۈرگىچە، ئىسىل سوزلەرنى قىلىپ يۈرۈشنى ئۆگەن؛ ياخشى سوزلەرنى قىلالمىساڭ، ياخشى سوزلەرنى قىلالايدىغان ئادەملەردىن ئۆگەن؛ ئىلىم ئۆگىنىشتىن نومۇس قىلما، ئىلىمسىزلىكتىن نومۇس قىل؛ ھايۋان تىلسىزلىقتىن جاپا-مۇشەققەتكە ئۇچرايدۇ، ئىنسان ئۆز تىلىدىن بالا-مۇسىبەتكە ئۇچرايدۇ" دىگەن مەزمۇندا ئىدى. ئەنتاكىيە

شەھىردە شۇ چاققىچە شېئىر، مۇزىكا بولۇپ باقمىغان ئىدى. كىشىلەر 25 ياشلىق بىر يىگىتنىڭ غارايىپ سۆزلەرنى قىلىپ، ئاجايىپ بىر نەرسىنى چالغىنىدىن ھوزۇرلىنىپ ئۇنىڭ كەينىگە كىرىۋالدى، ئۇ كىشىلەرگە چوڭقۇر مەنىلىك ۋە نەسىھەت خاراكتېرلىق سۆزلەردىن تۈزۈلگەن شېئىرلارنى سەتار بىلەن ئوقۇپ بېرەتتى. بۇ ۋەقە پادىشاغا ئاڭلاندى. پادىشا دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن بىللە چىقىپ، بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، قاتتىق ھەيران بولدى (ھەيرەت قولىنى تەئەججۇپ چىشلىرى بىلەن چىشلىدى)، ئۇنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەتتى. شاھ ئىمزادىمۇ، يېتىش-قوپۇشتىمۇ ئۇنىڭدىن ئاجرىمايدىغان بولدى، ئۇنى پەرزەندىم دەپ ئاتىدى. مۇزىكا ئىلمىنى تارقىتىش ئۈچۈن جاي راسلاپ، ئەنتاكىيە خەلقىگە بۇ ئىلىمنى ئۆگىنىش توغرىلىق بۇيرۇق چۈشۈردى. ئون يىل ئىچىدە 40 مىڭ شاگىرت مۇزىكا ئىلمىدە يېتىشىپ چىقتى. فىساغورس پادىشادىن رۇخسەت سوراپ ھىندىستانغا كېلىپ ئىلمى نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ئۆگەندى، ھىندىستان خەلقى فىساغورستىن مۇزىكا ئۆگەندى. جەمشىت، كەيقىباد[22] پادىشالاردىن كېيىن ئالەمگە مۇزىكىنىڭ ئۇرۇغىنى سالغان دانا ئالىم فىساغورس بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ ھىندىستاندىن يېنىپ مىسىرغا بېرىپ سېھىرگەرلەردىن سېھىر ئىلمى بىلەن 3 خىل يېزىق ئۆگەندى. ئۆتكۈنچى دۇنيادىن مەڭگۈلۈك دۇنياغا سەپەر قىلىش ۋاقتىدا، ئۇنىڭ 500 شاگىرتى بار ئىدى. پىشقەدەم تالىپلىرىدىن بىرى "بىز (سىزدىن كېيىن قالغاندا) قانداق ئىش تۇتۇشىمىز كېرەك؟" دەپ سورىغاندا، ئۇ "خالايىققا پايدىسى تەگمەيدىغان سۆز ۋە ھەرىكەتلەرنى قىلماڭلار" دەپ كۆز يۇمدى. ئۇ ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ ۋاپاتىدىن بىر يىل كېيىن ۋاپات بولدى. 93 يىل

ئومۇر كۆردى. كىشىلەرنىڭ قۇدرىتى يەتمىگەن ئىشلارنى قىلىپ بېرىشنى، مۇھتاجلارغا ساخاۋەت قىلىشنى ياخشى كۆرەتتى.

ئۈچىنچى پىرى ئالتاينىڭ بالاساغۇن[23] دېگەن يېرىدە ئۆتكەن مەۋلانە شەيخ ئەبۇ نەسىر فارابىدۇر. بۇ ئەزىز ھەزرىتى ئىمام مۇھەممەت غەززالى[24]، ھەزرىتى ئىمام پەخرى رازىلاردىن[25] ئارتۇق كامالەت تاپقان، دىنىي ئىلىملەردە يۇقۇرى سەۋىيىگە يەتكەن، پەننى ئىلىملەردە ئىبنى سىنادىنمۇ[26] ئۈستۈن ئىدىكى، شەرىئەت ئىلمى، تەرىقەت ئىلمى، تەفسىر (قۇرئاننىڭ شەرھى)، ھەدىس، تىۋپلىق، پەلسەپە، ئىدىولوگىيە، ئەدىبىيات ھەتتا شاخمەت، نەرد ئويۇنلىرىغىچە بىلمەيدىغىنى يوق ئىدى. جۈملىدىن مۇزىكا ئىلمىدىمۇ ناھايىتى يېتىلگەن ئىدى. قالۇننى ئۆز قولى بىلەن ياساپ، سىم تارتىپ چالغان ۋە سازەندە شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن ئىدى. راك، ئوشاق مۇقاملىرىنى ۋە ئوشاقنىڭ مەرغۇللىرىنى ئىجات قىلىپ ئالەمگە يايغان ھەم شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن ئىدى. ھازىرمۇ ھەممە سازەندىلەرگە مەلۇم بولغان ئۇزھال مۇقامىنى ۋە ئۇنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مەرغۇللىرىنى كەشىپ قىلغان ئىدى. «رىسالەئى مۇغەننىيۇن» (سازەندىلەر رىسالىسى) دېگەن كىتاۋىدا "مۇزىكىنىڭ تىلسىز مۇڭلىرى ئىنسانىنىڭ روھىغا مەنىۋى ئوتنى تۇتاشتۇرغۇچى ئامىلدۇر، ئەگەر ئۇنىڭغا شېئىر (تېكىست) قوشۇلسا، ئۇ مۇڭنىڭ نىمە ئىكەنلىگى مەلۇم بولىدۇ" دەپ ئېيتقان ۋە يەنە "يۈز يىل ئىبادەت قىلىپ ئالالمىغان پەيزىنى مېنىڭ قالۇنۇمنىڭ سىملىرىدىن ئالغايسىزلەر" دېگەن. بۇ ئەزىز تۈرلۈك ئىلىملەر ھەققىدە 114 پارچە كىتاپ يازغان. بۇ كىتاپلارنىڭ بىرى «رىسالەئى مۇغەننىيۇن»دۇر. لېكىن بۇ كىتاپ ھازىرغىچە ئەرەپچىدۇر. مۇشۇ رىسالىنى تامام قىلىپ بولغاندىن

كېيىن كۈچۈمنىڭ يېتىشىچە ۋە ۋاقتىمنىڭ بارىچە شۇ كىتاپنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىشنى نىيەت قىلىۋاتىمەن، خۇدايىم بۇيرۇسا.

بۇ پەننىڭ **تۆتىنچى دەرىجىلىك پىرى** مەۋلانە ئەلى هەزرەتلىرىدۇر[27]. ئۇ خوراساننىڭ[28]شابۇك دېگەن يېرىدىن ئىدى. ئۇ بۇ پەندە ئۆز ئەسىرىنىڭ تەڭداشسىزى ئىدى، بۇ پەن هەققىدە «ئەسلۇل-ۋەسىل» (ۋەسىلنىڭ نېگىزى) ئاتلىق بىر كىتاپ يازغان، كېيىن «مۇرتاز» (نەپسىدىن كەچكۈچى) ئاتلىق يەنە بىر كىتاپ يازغان ئىدى. نەغمىچىلەر ئىچىدە مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان چول ئىراق مۇقامىنى شۇ كىشى هەج سەپىرىدە ئىراق چۆلىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئىجات قىلىپ، شۇ نام بىلەن ئاتىغان. دۇتتارنىمۇ شۇ كىشى كەشىپ قىلغان. ئۇ شېئىر يېزىش ۋە مۇزىكا ئۆگىنىشتىمۇ ئۆز زامانىنىڭ تەڭداشسىزى ئىدى. ئۇ باشقا ئىلىملەر بويىچىمۇ ناهايىتى چوڭقۇر مەنىلىك ياخشى كىتاپلارنى يازغان. ئاخىرقى ئۆمرىدە ئەپيۇننى كۆپ ئىستىمال قىلغان سەۋەپتىن ئەقلىنى يوقىتىپ ۋاپات بولغان.

بەشىنچى پىرى خوجە شاهابىددىن[29] بولۇپ، بۇ پەندە ئۆز ئەسىرى بويىچە بىردىن-بىر ئىدى، ئۇ بۇ پەن بويىچە 200 دىن ئارتۇق شاگىرت يېتىشتۈردى هەم رىسالىلەر يازدى.

ئالتىنچى پىرى ئابدۇللا مەرۋارىت[30]هەزرەتلىرى بولۇپ، سەمەرقەنتتىن ئىدى. بۇ ئەزىزىمۇ بۇ پەننىڭ ئۇستازلىرىدىن هېساپلىناتتى. بۇ پەن هەققىدە نۇرغۇنلىغان ياخشى رىسالىلەرنى يازغان هەم 100دىن ئارتۇق شاگىرت چىقارغان ئىدى. ئۆز زامانىسىدە ناهايىتى داڭلىق مۇزىكىچىلاردىن بولغان ئىدى. هىجرىيە 881-يىلى (مىلادى 1476-يىلى) هىسار ۋىلايىتىدە[31]دەپنە قىلىندى.

يەتتىنچى پىرى هەزرىتى مەۋلانە نۇرىددىن ئابدۇراخمان جامى[32]

ئىدى. بۇ ئەزىزنىڭ خىسلەت-پەزىلەتلىرى خىلمۇ-خىل كىتاپلاردا
تەرىپلەنگەن. ئۇنىڭ قانچىلىك قابىلىيەتلىك ئىكەنلىكىنى شۇنىڭدىن
كورگىلى بولىدۇكى، ئۇ ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر ناۋايىدەك ئالىمغا
ھەممە ئىلىم ۋە ئەمەللەر بويىچە ئۇستاز بولغان. ناۋايىدەك زاتنىڭ
ئۇنى ئۇستازىم، پىرىم دىگەنلىكى ئۇنىڭ سۇپەت ۋە تەرىپى ئۇچۇن
يېتەرلىكتۇر. ناۋايى ھەزرەتلىرى ئوز «خەمسە»سىدە بەش جايدا بۇ
ئەزىز ئۇستىدە توختالغان بولۇپ، نىمە دەپ تەرىپلىگەنلىگىنى ئوزەگىلار
كورۇۋالساڭلار بولىدۇ. بۇ ئەزىز ھەممە ئىلىمدە ھەزرىتى فارا-
بىدەك ماھىر ئىدى. ئۇنىڭ شائىر ھەم ئالىم بولغىنىدىن مەپتۇنلۇغى
تېخىمۇ كۇچلۇك ئىدى. تەمبۇر، سەتار، قالۇن قاتارلىق بارلىق
سازنى ئوز قولى بىلەن چالاتتى. ئەجەم دىگەن بىر مۇقامنى ھەم
ئۇنىڭ ئىككى مەرغۇلىنى ئىجات قىلدى. نۇرغۇن شاگىرتلارنى مۇزىكا
ئىلمىگە مۇكەممەل قىلىپ چىقاردى. بۇ پەن ھەققىدە «رىسالەئى
دەۋۋار» 〈دەۋر قىلغۇچى رىسالىسى〉 ناملىق بىر كىتاپ يازدى.
ھەزرىتى ئەلىشىر ناۋايىمۇ بۇ پەننى ھەزرىتى جامىدىن ئۇگەندى.
ھەزرىتى جامى 898-ھىجرىيىدە 〈مىلادى 1492 — 1493-يىلى〉 79
يېشىدا خوراساننىڭ ھىرات[33] شەھىرىدە ۋاپات بولدى.

سەككىزىنچى پىرى ھەزرىتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر ناۋايىدۇر.
بۇ ئەزىزنىڭ ھەممە پەزىل-شاراپەتلىرى ئوزى يازغان شېىر كىتاپ-
لىرىدىن ئايان بولىدۇ. مەن ئۇنىڭ «كۇللىيات»، «چاردىۋان»
لىرىدىن، «خەمسە»سىدىن ھەم بۇلاردىن باشقا ئىلگىر-كېيىن،
ئاز-كوپ بولۇپ پۇتكەن 36 پارچە كىتاۋىدىن بەھرىمەن بولۇپ،
ئۇنىڭ خىسلەت ۋە ئىشقى مۇھەببىتىدىن خەۋەردار بولدۇم. ئۇ
مۇشۇنداق قىممەتلىك ئىلمەلەرنىڭ ئۇستىگە يەنە ئوزىنىڭ پىر-

ئۇستازى بولغان ھەزرىتى جامىدىن مۇزىكا ئىلمىنى ياخشى ئۆگەندى. ھەر كېچىسى سەتار ياكى تەمبۇر چېلىپ، ئۆزى يازغان غەزەللەر بىلەن ھەمدىنىڭ ئېيتىپ بىھۇش بولۇپ كېتەتتى. ناۋا دېگەن بىر مۇقامنى ئىجات قىلىپ ئالەمگە تارقاتتى. بۇ ئەزىز ھىجرىيە 843-يىلى (مىلادى 1439-يىلى) 6-ئايدا دۇنياغا كېلىپ، 63 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، 63 پارچە كىتاب يېزىپ، ھىجرىيە 906-يىلى (مىلادى 1500-يىلى) ھىرات شەھرىدە سەكتە (مىڭگە قان چۈشۈش) كېسىلى بىلەن ۋاپات بولدى.

توققۇزىنچى پىرى ئۇستاز مۇھەممەت خارەزمى[34] بولۇپ، ئۇ ئەسىرىدە مۇزىكا پەننى بويىچە كۆپ تىرىشچانلىق ۋە ماھارەتلەر كۆرسەتتى. 200 دىن كۆپرەك شاگىرتىنى يېتىلگەن ئۇستىلاردىن قىلىپ چىقاردى. بۇ پەننىڭ چوڭقۇر سىرلىرى ھەققىدە رىسالە يازدى. ھىجرىيە 852-يىلى (مىلادى 1448-يىلى) ۋاپات بولدى.

ئونىنچى پىرى مەۋلانە نامان سەمەرقەندىدۇر[35]. بۇ ئەزىز ئۇستا قارى بولۇپ، 500 كىشى نوۋەت بىلەن ئۇنىڭدا قۇرئان ياد ئالغان ئىدى. ئۇ شۇنداقلا ناھايىتى ئۇستا ناخشىچى ھەم دىلكەش چالغۇچى ئىدى. ئالىملار سوھبىتى ۋە ماشايىخلار ئولتۇرۇشلىرىدا ساز چېلىپ ناخشا ئېيتاتتى. بىر كۈنى سەمەرقەند ئالىملىرى ئولتۇرۇشىدا مەۋلانە شەمسىددىن تەبرىزىنىڭ[36] غەزەللىرىنى ئوقۇپ سەتارىنى سايراتتى. ئالىملار بىردىن باشلىرىنى تۆۋەن قىلىپ ئويغا چۆمۈپ كەتتى، ئون نەچچە كىشى بىھۇش بولدى، مەۋلانە ئەلى ھەزرەتلىرى بىھۇش بولغىنىچە شۇ ئولتۇرۇشتا ئالەمدىن كەتتى. بۇ خەۋەر ھەممە ياققا تارقىلىپ كەتتى، پادىشا ئاڭلاپ، بۇ ئەزىزنى زىندانغا ھۆكۈم قىلدى. ئۇ 5 يىل زىنداندا يېتىپ ھىجرىيە 865-يىلى (مىلادى

1461 ـ يىلى) ۋاپات بولدى. بۇ ئەزىزنىڭ تەربىيىسىدە 300 دىن ئارتۇق نەغمىچى مۇزىكا ئىلمىدە كامالىغا يەتكەن ئىدى. بىرنەچچە يۈز كىشى شەرىئەت ئىلمىدە ئالىم بولدى، نەچچە مىڭ سوپىلىرى بار ئىدى. ئۇ تەرىقەتنى چەشتىيە[37] ماشايىخلىرىدىن ئىدى. مۇزىكىنىڭ تەرىقەت ئەھلىگە بەخش ئەتكەن نەتىجىلىرى توغرىسىدا «مىئرا جۇسسالىكىن» (سوپىلىق يولىنى تۇتقۇچىلارنىڭ شوتىسى) ناملىق بىر كىتاب يازغان ئىدى.

ئۇن بىرىنچى پىرى مەۋلانە ساھىپ بەلخى[38] ھەزرەتلىرىدۇر. بۇ ئەزىز مۇدەررىس ئىدى، بەش ـ ئالتە يۈز تالىپ ئۇنىڭ تەربىيىسىدە كامالىغا يەتكەن ئىدى. ئۇ تەمبۇرنى سېھىرلىك بىر تەرىزدە سوز ـ لىتەتتى. بابۇر شاھ[39] ئۇنىڭدىن بىردەممۇ ئايرىلمايتتى. ئۇ كېيىن مۇدەررىسلىكتىن بوشىنىپ زاھىرىددىن بابۇرنىڭ ھوزۇرىدا قالدى. بىر كۈنى كابۇل[40] شەھىرىدىكى بىر باغدا شاھانە ئولتۇرۇش ئۇيۇش ـ تۇرۇلۇپ، ئۇلۇغ زاتلار، ئەمىر ـ ۋەزىرلەر، ئۆلىما ۋە ئەۋلىيالارنىڭ ھەممىسى يىغىلدى. تۇرلۇك ـ تۇرلۇك تائاملار تارتىلىپ، داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، بابۇر شاھ مۇزىكىغا ئىشارەت قىلغان ئىدى، بۇ ئەزىز تەمبۇرنى قولىغا ئېلىپ، چول ئىراق مۇقامىغا چېلىشقا باشلىدى، مۇزىكا ئىككىنچى ئەۋجىدىن ئوتۇپ ئۇچىنچى ئەۋجىگە يەتكەندە بىر بۇلبۇل كېلىپ تەمبۇرنىڭ قۇلىقىغا قونۇۋېلىپ سايراشقا باشلىدى. مەجلىس ئەھلى چۇقان ـ سۈرەن كوتىرىشتى، بىرمۇنچە كىشىلەر يىغلاپ بىھۇش بولۇپ يۇمىلىنىشقا باشلىدى، بۇلبۇل يىراقتىن ئۇچۇپ كېلىپ تەمبۇرغا ئوزىنى ئۇرۇشقا باشلىدى ۋە يەتتە ـ سەككىز قېتىم ئوزىنى تەمبۇرغا ئۇرغاندىن كېيىن يەرگە چۈشۈپ ئولدى. بەك تەسىرلىنىپ كەتكەن مەۋلانە تەمبۇرنى تاشلاپ يىغلىغىنىچە بىھۇش بولدى. بىر

ئازدىن كېيىن بىھۇشلارغا گۇلاپلار سېپىلدى، شاتىلىق شاراپلىرى ئىچۈرۈلدى، بىھۇشلار ھۇشىغا كەلدى، لېكىن مەۋلانە ساھىپ بەلخى ھۇشىغا كېلەلمىدى، ھېكىملار ھەرقانچە چارە-تەدبىر قىلىشقان بولسىمۇ پايدا چىقمىدى. شۇنداق قىلىپ، مەۋلانە ھىجرىيە 844-يىلى (مىلادى 1440-يىلى) ئالەمدىن كەتتى. بابۇر شاھ يازغان «ئەسرارى مۇسقى» (مۇزىكىنىڭ سىرى) ناملىق رىسالىدە بۇ قىسسە ئالاھىدە تەپسىلى بايان قىلىنغان.

ئون ئىككىنچى پىرى شەيخ سەفايى سەمەرقەندى[41] ھەزرەتلىرىدۇر. بۇ ئەزىز بىلمەيدىغان مۇقام ئاھاڭلىرى، بۇ ئەزىز چالالمايدىغان چالغۇ ئەسۋاپلىرى يوق دىسىمۇ بولىدۇ. بۇ پەن بويىچە ئىككى يۈزدىن ئارتۇق شاگىرتنى ماھىر قىلىپ چىقاردى. «نەشائەتى مۇسقى» (مۇزىكىنىڭ ئۇنۇمى) ناملىق بىر رىسالە يازدى، بىرقانچە تۈرلۈك ناخشا-غەزەللەرنى ئىجات قىلدى. ھىجرىيە 869-يىلى (مىلادى 1464—1465-يىلى) ئەللىك ئالتە يېشىدا پالەچ كېسىلى بىلەن ۋاپات بولدى.

بۇ پەننىڭ ئون ئۈچىنچى پىرى قىدىرخان ياركەندىدۇر[42]. بۇ پەندە بۇ ئەزىزدەك ماھارەت كۆرسەتكەن ئۇستاز ئاز. بۇ ئەزىز كوپرەك ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر ناۋايى ھەزرەتلىرىنىڭ غەزەللىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى. ئالەم ئۇتۇپ ئۇنىڭدەك خۇش ئاۋاز ئادەم بولمىغان دىيىشكە بولىدۇ. ئىراقتىن، ئىراندىن، تەبرىزدىن[43]، خارەزم، سەمەرقەند، ئەنجان، ئىسلامبۇل[44]، كەشمىر، بەلخ[45]، شىراز[46] قاتارلىق يىراق شەھەرلەردىن مۇزىكا ئۆگىنىشكە كەلگەن شاگىرتلىرى بار ئىدى. راۋاپنى ۋە ھەشتتار (8 تارلىق بىر خىل چالغۇ)نى بۇ ئەزىز كەشپ قىلدى. ئۇ يەنە شائىر ئىدى، «دىۋان

قىدىرى» 《قەدىرخان شېئىرلىرى توپلىمى》 بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇزىكا ئىلمى ھەققىدىكى رىسالىلىرىدە چوڭقۇر مەنىلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. جەندە-كۇلا كىيىپ يۈرەتتى. داڭلىق سۇلتان ئابدۇرىشىتخان[47] ئىززادىمۇ، يېتىپ-قوپۇشتىمۇ قىدىرخاندىن ئاجرىمايتتى. قىدىرخان ۋىسال ناملىق بىر مۇقامنى ئىجات قىلىپ شاگىرتلىرىغا ئۆگەتتى. ئۇ ئابدۇرىشىتخان پادىشادىن ئىككى يىل كېيىن ئالەمدىن كەتتى.

بۇ پەننىڭ ئون توتىنچى پىرى ھەزرىتى پەھلىۋان مۇھەممەت كۈشتىنگىردۇر. خۇدايىتائالا ئۆز ئۇستۇنلۇكى ۋە كاراممىتى بىلەن بۇ كىشىگە شۇنداق بىر قابىلىيەت ئاتا قىلغان ئىدىكى، ئۇ ھەم ئۇلۇغ ئۆلىما ھەم ئەڭ كاتتا ئەۋلىيا ھەم زەبەردەست پەھلىۋان ئىدى. مىڭ يىللار ئۆتۈپ ئۇنىڭدەك پەھلىۋان چىقمىغان. ئۇ ھەم شائىر ھەم نەغمىچى ھەم زور باي ئىدى، شۇنىڭغا مۇۋاپىق ئۇنىڭدەك خۇش خۇلۇق، خۇش سوز ئادەم يوق ئىدى. ئۇ يۇقۇرىدا ئىسمى ئېيتىلغان ئۇلۇغ ئۇستازلار باراۋىرىدە مۇزىكا ئىلمى ھەققىدە ئەسەرلەر يازدى، پائالىيەتلەر ئېلىپ باردى، تۈرلۈك-تۈرلۈك ناخشا، سوز، ئاھاڭلار ئىجات قىلدى. ئۇ ئىشلىگەن مۇقام كۈيلىرىنىڭ بىرى چاھار زەرب بولۇپ، ھەممە ئۇستازلارنىڭ كۈيلىرىدىن ياخشى ھەم يېقىملىق بولغان ۋە تىزلا داڭ چىقارغان ئىدى. مەشھۇر ئىجادي مۇقاملىرىنىڭ بىرى چاھارزەرپ، بىرى چاھارگاھ مۇقامى ئىدى. چاھارگاھقا مەۋلانە تۇتى[48] ئەلەيھىررەھمىنىڭ مۇنۇ غەزىلىنى سالغان ئىدى (باشلانما بېيتىنىڭ مەنىسى):

ئەي ساقى، ئەجەپكى ئەتىنىڭ دەھشەتلىك ئىشلىرى نامەلۇم

كېتىۋاتىدۇ،
بۈگۈن ئۆزىمىزنى خۇش تۇتايلى، ئەتىنى كىم بىلىدۇ.

بۇ مىربۇزرۇك تىرمىزى[49] نامىغا باغلىنىپ تولىمۇ مۇۋاپىق ئىش بولغان، شۇڭا خوراسان مەملىكىتىدە، ئىراق، سەمەرقەند ۋە يەركەن خەلقى ئىچىدە بۇنى بىلمەيدىغان نەغمىچى يوق. يەنە بىرى دۇگاھ مۇقامى بولۇپ، بۇنىڭغا مىرخىسرو دىھلىۋىنىڭ[50] مۇنۇ شېئىرىنى سالغان ئىدى (شېئىر):

ئەي، سېنىڭ مەگزىڭنىڭ نۇرىدىن ھەر بىر ئۆي يورۇپ كەتتى،
سېنىڭ چېچىڭنىڭ ھەر بىر بۇدرىسى ئۈچۈن بىركوڭۇل ۋەيرانە ۋە ئەسىردۇر.

بۇ بابۇر سۇلتان نامىغا باغلىنىپ تولىمۇ تەسىرلىك ھەم مۇۋاپىق مۇقام بولغان. يەنە پەنجىگاھ مۇقامىنى ئىجات قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەزرىتى مەۋلانە كاتىبىنىڭ[51] بىر شېئىرىنى سالغان ئىدىكى، ئۇنى ئاڭلىغان كىشى ھوزۇرلىناتتى. بۇ مۇقام ئەجەم، ماۋەرەئۇننەھرى[52] شەھەر-لىرىدە مەشھۇر بولدى. مەۋلانە كاتىبىنىڭ بۇ شېئىرىنىڭ باشلانما بېيىتى مۇنداق (مەنىسى):

سېنىڭ رەڭگىڭ بەزىدە ئادەم ئۆلتۈرىدىغانلار قىياپىتىگە كىرىپ قالىدۇ،
بىر تەلەپنىڭ كۈۋاچىلىقى ئۈچۈن يۈز شەھىت كېلىدۇ.

ئۇ بۇ شېئىرنى سىيلىشتا ئۇنىڭ مۇنۇ چۈشۈرگە بېيىتىنى كۆزلىگەن ئىدى (مەنىسى):

كاتىپىدەك ئاخشىمى غەم قىلساڭ، تاڭدا ئۇمىت قىل،
بۇ دولەتكە سۇلتان ئەبۇ سەئىد كەلدى.

بۇ سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا[53] نامىغا باغلىنىپ بەكمۇ كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولغان ۋە شۇنىڭ بىلەن خەلقى ئالەم ئىچىدە شوھرەت تۇتقان. بۇ ئەزىز بۇلاردىن باشقا يەنە بىھىساپ غەزەل، مۇقام، ئاھاڭلار ئىجات قىلدى، مەشھۇرلىرى مۇشاۋىرەك، بايادەك ۋە يۇقۇرىدا ئېيتىلغان چاھارزەرب، دۇگاھ، سىگاھ، چاھارگاھ، پەنجگاھلار بولۇپ، غەرپ ۋە شەرق ئوتتۇرىسىدا مەشھۇردۇر، ھەممىسىنى بۇ قىسقا رىسالىگە سىغدۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئەزىز ئاۋال بابۇر شاھنىڭ ھوزۇرىدا خىزمەت قىلدى، كېيىن مىرزا ئەبۇ سەئىد-نىڭ بارگاھىدا يۇقۇرى ئورۇن تۇتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان ساھىپ قىران ھۇسەيىن باھادىرخاننىڭ[54] دەرگاھىدا مەھرەم بولدى. بۇ ئەزىزنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى شۇ يەردىن كورۇشكە بولىدۇكى، ئۇ ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر ناۋايى ھەزرەتلىرىدەك ئالىجاناپ زات بىلەن 40 يىل ھەمسوھبەت، دوست بولۇپ ئۆتتى. ئەگەر بۇ كىشىنىڭ تەبىتىدە زەررىچە ئەيىپ بولسا ئىدى، ناۋايى ئۇنى دوستلۇققا قوبۇل قىلمىغان بولار ئىدى. ئەكسىچە، ناۋايى: "مەن پەھلىۋان مۇھەممەت كۇشتىنگىر بىلەن 40 يىل ھەمسوھبەت بولدۇم، بۇ جەر-ياندا كوڭلۇم مالال بولغۇدەك ھېچقانداق ئىش ئوتتۇلمىدى، بەلكى دوستلۇق مۇھەببىتىمىز كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ باردى" دەپ يازغان.

مانا بۇنىڭدىن بۇ ئەزىزنىڭ خۇي-پەيلىنىڭ ناۋايىغا ناھايىتى يارىغانلىغىنى كورگىلى بولىدۇ. ناۋايىنىڭ قىممەتلىك ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ، بۇ ئەزىزنى تەرىپلەپ تارىخ، ھىكايە يازغانلىغى بۇ ئەزىزگە بىرىلگەن ئەڭ يۇقۇرى باھا بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ ئەزىز شىئىرىي مۇئەمما (مەنىسى يوشۇرۇن شىئىر) ئىلمىدە دەۋرىنىڭ يىگانىسى، زامانىنىڭ نادىرى ئىدى. بۇ پەن توغرىسىدا نۇرغۇن كىتاپلار يازدى. شۇ زامانىدىكى شائىرلارنىڭ يۇزدىن بىرىدە مۇنداق قابىلىيەت يوق ئىدى. شائىرلار ھەرقانداق شىئىر يازسا، پەھلىۋانغا كورسىتىپ، ئۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلاتتى. ئۇنىڭ بۇ پەندىكى سەممىيىتىنى ئۇنىڭ كۇشتىنگىر تەخەللۇسى بىلەن يازغان بىر شىئىرىنىڭ مۇنۇ باشلانما بېيىتىدىن كورگىلى بولىدۇ (مەنىسى):

مەن ئۇنىڭغا: ئىشقى ئالىمىگىدە مىنىڭ ئىشىم غەم يىيىشتۇر، دىدىم.

ئۇ ھىراتتىكى بىر چوڭ يولنىڭ بويىغا 5 مىڭ كىشىلىك ئوي-باغلاردىن تەركىپ تاپقان زور بىر ئىمارەت سالدۇردى، بۇ بىر مۇساپىرخانا بولۇپ، ئۇنىڭغا "نىمەتى ئابات" دەپ نام بەردى. پېقىرلار، دەرۋىشلەر، مۇساپىرلار ۋە يولۇچىلار كىلىپ بىر ئاي، ئىككى ئاي ھەتتا بىر يىل، ئىككى يىل تۇرۇپ قالاتتى. ئۇلارغا ھەر كۇنى ئۇچ قېتىم ئۇچ تۇرلۇك ئالى تاماق بىرىلەتتى، ئۇلاقلىرىغا ئارپا-پىچان تەييار ئىدى. كاتتا-كىچىك ھىرات خەلقى نىمەتى ئاباتتىن تاماق يەيتتى، پېقىرلاردىن باشقا بايلار، شازادىلەر، ۋەزىرلەرمۇ تاماق يەيتتى، ھەتتا سۇلتان ھۇسەيىن باھادىرخانىمۇ تەييار بولغان تاماقتىن ھەركۇنى ئۇچ قېتىم يەتكۇزۇلەتتى. تەرەپ-تەرەپتىن كەلگەن ماشايىخ ۋە ئۇلىمالار

ھەزرىتى پەھلىۋاندىن ئەلىم ئېلىپ بەش-ئون يىل تۇرۇپ قالاتتى. ئۇ سېخىلىقتە ھاتەم تەيدىنمۇ[55] ئېشىپ كېتەتتى. ئۇ ھەزرىتى جامى بىلەن يېقىن ئۆتەتتى، تەساۋۋۇفتا ئۇنىڭدىن مەخسۇس ئىلتىپاتلار كۆرگەن ئىدى. ئاللاتائالا بىر قەترە خۇنىدىن تۆرەلگەن بىر بەندىسىگە شۇنچىلىك كامالەت ۋە قابىلىيەت ئاتا قىلغان ئىدىكى، ئۇ بىردىن-بىر ياراتقۇچىغا يۈز مىڭ ھەمدۇ-سانا ئوقۇش كېرەك! بۇ ئەزىزنى پادىشادىن گادايغىچە دوست تۇتمايدىغان ئادەم يوق ئىدى. ھەرقانداق كىشى ئۇنىڭ بىلەن مۇئامىلە قىلسا، پەھلىۋانىنىڭ مەندىن يېقىن دوستى يوق، دەپ ئويلاپ قالاتتى. مىڭ-مىڭلىغان كىشىلەر بۇ ئەزىزنىڭ قولىدا قۇرئان ياد ئالدى، شەرىئەت ئىلمىنى ئۆگىنىپ ئالىم بولدى. ئۇ ھەربى ئىلمىدە سۇلتان ھۈسەيىن باھادىرخاننىڭ پۈتۈن قوشۇنىغا ئۇستاز ئىدى. ئۇ، شائىرلارنىڭمۇ ئۇستازى ئىدى. مۇزىكا ئىلمىدىمۇ ھەر خىل مۇقاملارنى ۋە مىڭلىغان شاگىرتلارنى يادىكار قىلدى. تەرىقەتتە ھەر خىل ئۇلۇغ شەيخ ۋە ھورمەتلىك ئەۋلىيالارنىڭ پىرى ئىدى. شۇ زاماندا دۇنيا بويىچە ئۇنىڭدەك باي يوق ئىدى. ھۈسەيىن باھادىرخان ئۇنىڭسىز ئولتۇرۇش ئۆتكۈزمەيتتى، ئۇنىڭ مەسلىھەتىسىز ئىش قىلمايتتى. پەھلىۋان بىر كۈنى تۇيۇقسىزدىن بىھۇش بولۇپ يىقىلغىنىچە ئالەمدىن كەتتى. پادىشادىن گادايغىچە پۈتۈن خوراسان خەلقى ھازىدار بولۇپ، گويا قىيامەت قايىم بولغاندەك بىر ئەھۋال يۈز بەردى. ئۆزى ھايات ۋاقتىدا راسلاپ قويغان ۋە ھەر كېچىسى كىرىپ ئىستىقامەت قىلىپ كەلگەن نىمەتى ئاباتتىكى يەرلىگىگە ھىجرىيە 899-يىلى (مىلادى 1443—1444-يىلى) دەپنە قىلىندى. (ئايەتنىڭ مەنىسى) "بىز ئاللانىڭ، ئاللا تەرەپكىلا قايتىمىز".

ئون بەشىنچى پىرى ھەزرىتى مەۋلانە لۇتفىدۇر. بۇ ئەزىز مۇشۇ موغۇلىستاندىن [56] ئىدى، ئۇ ئالىملىقتا ھەزرىتى ئەبۇ نەسىر فارابىدەك، ھېكىملىقتا ھەزرىتى ئىبنى سىنادەك، شائىرلىقتا ھەزرىتى ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر ناۋايىدەك، نەغمىچىلىكتە قىدىرخاندەك ئىدى. بۇ ئەزىز بىلمەيدىغان ئىلىم يوق ئىدى. زامانىنىڭ ئەڭ كاتتا ئالىمى ئىدى. ئۇنىڭ قولىدا 500 دىن ئارتۇق ئالىم ۋە قارى تەر-بىيىلىنىپ چىقتى، 200 چە كىشى مۇزىكا ئىلمىدە كامالەت تېپىپ ماھارەت كورسەتتى. ئۇ 20 دىن ئارتۇق كىتاپ يازدى. ھەزرىتى ئەلىشىر ناۋايى ئىلمي پاساھەتتە (ئىستىلىستىكا ئىلمىدە) بۇ ئەزىزنى ئۇستازىم دەيتتى. لۇتفى بولسا ھەزرىتى ناۋايىنى سەن مېنىڭ ئۇستازىم دەيتتى ۋە "مېنىڭ ئومۇر بويى يازغان 10 مىڭ مىسرا شېئىرىمدىن سېنىڭ ئىككى مىسرا شېئىرىڭ ئارتۇق" دەيتتى. ھىجرىيە 878-يىلى (مىلادى 1473-يىلى) ۋاپات بولدى.

ئون ئالتىنچى پىرى ھەزرىتى يۇسۇپ سەككاكىدۇر. [57] بۇ ئەزىزمۇ ھەممە ئىلىمدە ھەزرىتى فارابى ۋە ھەزرىتى لۇتفىدەك ئىدى. مىڭلىغان تالىپلار ئۇنىڭ قولىدا تۈرلۈك-تۈرلۈك ئىلىملەرنى ئۆگىنەتتى. مەنتىق ئىلمىدە، ئىلمى پاساھەت ۋە ئىلمى بەلاغەت (ناتىقلىق ئىلمى) دە ئەسىرنىڭ يەكتاسى ئىدى؛ شېئىرىيەت ئىلمىدە بۇ موغۇلىستاندىن چىققان مۇتەپەككۇرلەرنىڭ ھەممىسىدىن ئۇستۈن ئىدى، پاساھەت ۋە بالاغەت ھەققىدە، بولۇپمۇ قۇرئاننىڭ پاساھەت ۋە بالا-غەتى ھەققىدە «تەلخىس» (ئومۇمى بايان)ناملىق بىر كىتاپ تۈزدى، مۇزىكا ئىلمى بويىچە رىسالىلەر يازدى. ھازىرغىچە نەغمىچىلەر ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان بايات ناملىق مۇقامنى شۇ ئەزىز ئىجات قىلىپ شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن ئىدى.

ئۇن يەتتىنچى پىرى مەلىكەئى ئامانىسا شەبنەم[58] ئىدى. بۇ شەبنەم سۇلتان ئابدۇرەشىتخاننىڭ خانىشى ئىدى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ يېگانە شائىرەسى بولۇپ، «دىۋان نەفىسى» (نەفىسى شېئىرلىرى توپلىمى) ناملىق شېئىرىي بىر كىتابنى يازغان ئىدى. خەتتاتلىقتا ئۈستۈن ماھارەتكە ئىگە ئىدى، مۇزىكا ئىلمىدىمۇ شۇنداق كامالەت ئىگىسى ئىدىكى، سۇلتان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيارسىز شەيدا بولغان ئىدى. سۇلتاننىڭ بۇ مەلىكىنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىش ۋەقەسى مۇنداق بولغان ئىدى: سۇلتان ئۆز ۋەزىر-ئەمىر ۋە لەشكەرلىرى بىلەن پايتەختتى يەركەندىن ئاتلىنىپ چىقىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ، تەكلىماكان دەشتىگە شىكارغا يۈزلەندى ۋە نەچچە كۈن شۇ ئەتراپتا بولدى. سۇلتاننىڭ كېچىلىرى دېخانچە ساددە كىيىملەرنى كىيىپ قونۇقچى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىۋانە قونىدىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرگە زۇلۇم-سىتەم قىلغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بىر كۈنى سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەھرىمى بىلەن بىر خارابە ئۆيگە قونۇقچى سۈپىتىدە كىردى. بۇ ئۆي مەھمۇت ئاتلىق بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى، بۇ مەلىكە بولسا شۇ مەھمۇتنىڭ قىزى ئىدى. سۇلتان ئۆيىنىڭ بۇلۇڭىدا تۇرغان بىر تەمبۇرنى كۆرۈپ قېلىپ مەھمۇتتىن تەمبۇر چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. مەھمۇت: "مەن تەمبۇر چېلىشنى بىلمەيمەن، مۇشۇ قىزىمىز ماڭا تەمبۇر ئېلىپ بەر دەپ خاپا قىلىپ ئالدۇرغان، قىزىم چالىدۇ"— دەپ جاۋاپ بەردى. سۇلتان: "ئەمىسە، قىزىڭىز چېلىپ بەرسۇن"— دېدى. مەھمۇت قىزىغا ئەمىر قىلدى. قىز تەمبۇرنى ئېلىپ پەنجىگاھ مۇقامىغا شۇنداق چالدىكى، سۇلتان ھەيران قالدى، بولۇپمۇ قىز ئۆزى يازغان بىر

شېرنى مۇقامغا سېلىپ ئوقۇغاندا، سۇلتان قىزنىڭ مۇھەببىتىدە كۆيۈپ، بىھۇش بولۇپ كەتتى. شېرنىڭ باشلانما بېيتى مۇنداق ئىدى (مەنىسى):

خۇدا ساڭا يۈز شۈكرى، بىزگە ئادىل پادىشا بەردىڭ،
پېقىر-مىسكىنگە ئابدۇرىشىتخاننى پانا قىلدىڭ.

بۇ غەزەلنىڭ چۈشۈرگە بېيتى مۇنداق باغلانغان ئىدى(مەنىسى):

ئەي نەفىسى، ئۇلۇغ تەڭرىگە كېچە-كۈندۈز دۇئا قىلغىن،
ئەگەر شاھ ھەققىدە دۇئا قىلمىساڭ، قاتتىق گۇنا قىلغان بولىسەن.

غەزەل تامام بولۇشىغا سۇلتان ئالدىراپ: "نەفىسى دىگەن شائىر كىم؟ سىز بۇ غەزەلنى نەدىن ئۆگەنگەن؟"—دەپ سورىغان ئىدى، قىز: "خەقنىڭ غەزىلىنىمۇ ياد ئېلىپ ئوقۇمىدىكەن، مەن ناۋايى، فۇزۇلى[59]، زەلىلىنىڭ[60] شېرلىرىدىن باشقىنى ئوقۇمايمەن، بۇ غەزەل ئۆزەمنىڭ، نەفىسى مېنىڭ تەخەللۇسۇم"—دەپ جاۋاپ بەردى. سۇلتان ئۇنىڭ نەچچە ياشقا كىرگەنلىكىنى سورىدى. ئاتىسى: "13 ياشقا كىردى"—دەپ جاۋاپ بەردى. سۇلتان تېخىمۇ ھەيران بولدى. ئاڭغىچە، ئامانىسا خېنىم قوپۇپ، ئۆزى يازغان بىرنەچچە شېرلارنى ئەكېلىپ كورسەتتى. خېتىنىڭ ھوسنى ئۆزىنىڭ ھوسنى بىلەن بەسلىشەتتى. پادىشانىڭ بۇ خەتنى شۇنچە كىچىك نارىسىدىنىڭ يازغىنىغا ئىشەنگۈسى كەلمەي: "قېنى ئەمىسە، مەن قاراپ تۇراي، بىر شېر يېزىپ بېقىڭ"—دىگەن ئىدى، قىز دۇۋەت-قەلەم ۋە قەغەز

ئېلىپ كېلىپ تۆۋەندىكى بېيىتنى يازدى (مەنىسى):

خۇدا، بۇ بەندە ماڭا تولىمۇ گۇمانلىق كۆزدە قارىدى،
گويا بۇ ئۆيدە بۈگۈن ئاخشام مەن ئۈچۈن بىر تىكەن ئۈندى.

سۇلتان كۈلۈپ: "ئىشەندىم، مېنى مەسخىرە قىلماڭ"—دېدى ۋە مەھرىمى بىلەن تاشقىرىغا چىقىپ: "بىز ھىلى كېلىمىز"—دەپ كېتىپ قالدى. ئۇ لەشكەرگاھىغا بېرىپ، ۋەزىر-ئەمىرلەرگە بولغان ئەھۋالنى بايان قىلدى. بېشىغا تاج كىيىپ، ئۈستىگە دەۋاج ياپتى. دەرھال ئون قوي ۋە شايى-ئەتلەسلەر تەييارلاندى، تۈن يېرىمدا قىرىق كىشى مەھمۇتنىڭ ئۆيىگە كېلىپ مەقسەتنى بايان قىلدى. پادىشا ئۆزىنى ئاشكارا قىلىپ، توي قىلىپ قىزنى نىكاھىغا ئالدى. بۇ مەلىكە 20 يىل پادىشانىڭ نىكاھىدا تۇردى. خۇدايىتائالا بۇ قىزغا شۇنداق ئەقىل-پاراسەت ئاتا قىلغان ئىدىكى، تەرىپلەپ ئولتۇرۇش-نىڭ ھاجىتى يوق. «دىۋان نەفسى»نى يازدى، خوتۇن-قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا «ئەخلاقى جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق بىر كىتاپنى يازدى، «شورۇھۇلقۇلۇپ» (قەلبلەر شەرھى) ناملىق بىر رىسالە يازدى، شائىرلىق، نەغمىچىلىك ۋە خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدەك مەنىلىك كىتاپ ئاز. «ئىشرەت ئەنگىز» (شاتلىق قوزغىغۇچى) ناملىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ مەلىكە ئىجات قىلغان ئىدى. كۈچلۈك رەشك يۈزىسىدىن سۇلتان بۇنى ئۆز نامىدا قىلىۋالغان ۋە شۇ بويىچە نەغمىچىلەرگە ئۆگىتىلگەن. بۇ مەلىكە 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغان، دېيىلىدۇ. مەلىكە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلتان ئۆزىنى ئولتۇرغۇدەك ھالەتكە يېتىپ، سەۋدايىلىق كېسىلىگە مۇپتىلا

بولدي، سۇلتان ئاخىر يىغلاپ ئالەمدىن ئۆتتى، دېيىلىدۇ.
بۇلاردىن كېيىن مۇقام، غەزەل ئىجات قىلغۇدەك بىر ئۇستازنىڭ ئالەمگە كەلگەنلىكى مەلۇم ئەمەس. شۇنى بىلىش كېرەككى، نەينى جەمشىت پادىشانىڭ مەشھۇر خوتۇنى مەلىكە دىلسۇز[61] كەشپ قىلدى. سۇنەينى ئاۋال كەيقباد شاھنىڭ نەزىرىدە لەشكەرلىرى ئارىسىدا ئەردەشىر ئاتلىق بىر كىشى بۇغا مۇڭگۇزىدە ياساپ چالدى. نوشىرۋاننىڭ[62] زامانىسىدە ياغاچتا سۇنەي ياساپ چالدى. داپنى سۇلايمان ئەلەيھىسسالامغا دىۋىلەر ياساپ بەردى. ناغرا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن زامانىدا كەشپ بولدى، دېيىلىدۇ. 〈دۇتارنىڭ مەنىسى〉 "بۇ كىتاپ بەك بىلگۈچى ئاللانىڭ ياردىمى بىلەن ئاياقلاشتى".

* * *

يەنە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئۇستازلىرى ھەر ئەسىر، ھەر شەھەردە يۈزلەپ بەلكى مىڭلاپ ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئەھۋالاتىنى بايان قىلساق بۇ قىسقا رىسالىگە سىغمايدۇ. شۇڭا مىڭدىن بىرى تاللاپ ئېلىندى، يەنى بىرەر ناخشا-مۇقام ئىجات قىلغان ياكى بىرەر چالغۇ ئەسۋاۋى ياسىغان ياكى بۇ ئىلىم توغرىسىدا بىرەر رىسالە يېزىپ داڭ چىقارغانلىرىلا قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى.

خۇدايىمغا يۈز مىڭ سانا ۋە تەشەككۇر،
يەنە ئۇنىڭغا چەكسىز ھەمدۇ ۋە شۈكۈر.

ئەلشىر ھېكىمنى بەكمۇ ئەمەل بەردى،
ئۇنى خوتەن خەلقىغە پادىشا قىلدى.

ئۆ مېنى بۇ شاھ دەۋرىدە تورەلدۇردى،
بېشىمغا كۆلا، ئۆستۈمگە جەندە كىيگۈزدى.

زامانە ئادالەتلىك شۇ قەدەر،
بورى ھەم قويلارغا باج تولەر.

ماڭا ئەمر بولدىكى، تارىخنى يازغىن،
قولۇڭغا دەۋەت ۋە قەلەمنى ئالغىن.

مەن بۇ ئەمرگە ئىتائەت قىلدىم،
شېرىن سوزلەرنى يىغىپ جەم قىلدىم.

نەغمىچى ھەققىدە رىسالىلا بولسا،
تارىخ ئېتى بار كىتاپلا بولسا،

يىغىپ تۈزدۈم بۇ تارىخنى مەن،
ياخشى دىگەي بۇنى ئوقۇپ ئەھلى خوتەن.

بولسىمۇ ئەقلىم قىسقا، بويۇم پاكار،
خوتەنلىككە قىلدىم بۇنى يادكار.

سەۋەپ بولدى بۇنىڭغا ئەلشىر ھېكىم،
كوپ ئەجرى بەرگەي ئاڭا ئاللا كەرىم.

ئوقۇپ ئاڭلىغانغا بۇدۇر ئىلتىجا:
ئەلشىر ھېكىمگە قىلىڭلار دۇئا.

يەنە مېنىمۇ تۇتۇڭلار ئەستە،
سىخى ئولسە بولۇر ئورنى جەننەتتە.

تارىخنىڭ پۇتۇلگەن ۋاقتىن تارىخىن دىدىم،
بىلەلمەسىمكىن دەپ بەكمۇ غەم يىدىم.

تۇگەت سوزنى موجىز غېرىپ بىناۋا،
باشقىچە ئىش تۇت، كىر ئۇلۇغ يولغا.

تامام

1271 - يىلى

ئىزاھلار

[1] ناۋايى — ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر ناۋايى. مىلادى 1441 - يىلدىن 1501 - يىلغىچە ياشاپ، ئۇيغۇر ۋە ئۆزبەك ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋرىنى ئاچقان بۈيۈك ئالىم، مۇتەپەككۇر، شائىر، دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابى.

ناۋايى مىلادى 1441 - يىل 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى بۈرۈنقى غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ پارس، ئەرەپ تىللىرىنى، شەرق ئەللىرى تارىخىنى، ئىسلام پەلسەپىسى ۋە قانۇنلىرىنى، يۇنان پەلسەپىسى ۋە مەدەنىيىتىنى شۇنىڭدەك جۇغراپىيە، ئىلمى نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ۋە تۈرك، پارس، ئەرەپ ئەدەبىياتلىرىنى تولۇق ئۆگەنگەن. مىلادى 1472 - يىلى ئۆزىنىڭ ساۋاقدىشى، خوراسان پادىشاسى ھۈسەيىن بايقارا (مىلادى 1470 — 1505 - يىللىرى)نىڭ باش ۋەزىرى بولۇپ تەيىنلەنگەن. 1476 - يىلى بۇ ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بېرىپ، ھىراتتا "ئىخلاسىيە"، "ئۇنسىيە" خانىقالىرىنى قۇرۇپ مەخسۇس يازغۇچىلىق ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

ناۋايى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن تۈركى ئەدەبىي تىل — چاغاتاي تىلىدا بىرمۇنچە ئالەمشۇمۇل ئەسەرلەرنى يېزىپ، جاھان ئەدەبىياتى غەزىنىسىگە باھاسىز تۆھپىلەرنى قوشقان. ناۋايى مىلادى 1501 - يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان.

[2] لۇتفى — ئەبەيدۇللا لۇتفى. مىلادى 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى، 15 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ، مىلادى 1465 - يىلى ۋاپات بولغان. لېكىن بۇ ئەسەردە ھىجرى 878 - يىل (مىلادى 1473 — 1474 - يىلى) ۋاپات بولدى دەپ يېزىلغان.

لۇتفى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن تۈركى ئەدەبىي تىل — چاغاتاي تىلىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «گۈل ۋە

نەۋرۇز» ناملىق 2400 مىسرالىق داستانى ئەينى زاماندا پۈتۈن شەرق ئەللىرىگە مەشھۇر ئىدى. ئۇ يەنە مەشھۇر تارىخچى شەرەفىددىن ئەلى يەزدى (مىلادى 1454 - يىلى ۋاپات بولغان)نىڭ تومۇرلەڭ (مىلادى 1335 ـــ 1404 - يىللىرى) ھەققىدىكى «زەپەرنامە» ناملىق پارسچە ئەسىرىنى چاغاتاي تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

لۇتفى 99 يىل ئۆمۈر كۆرگەن بولۇپ، ئۇز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى شۇ زاماندىكى مۇھىم مەدەنىيەت شەھەرلىرىنىڭ بىرى بولغان ھىراتتا ئۆتكۈزگەن. ناۋايى لۇتفى بىلەن ئەسرار بولغان بولۇپ، ئۇنى "ئۇستازىم" دەپ ئاتىغان ھەم شۇ زامانىنىڭ "مالىكۇلكالامى" (سۆز پادىشاسى)، "ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ماھىرى، تۈرك تىلىنىڭ ئۇستىسى" دەپ تەرىپلىگەن.

[3] جەمشىت ـــ مىرزا ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» دېگەن كىتاۋىدا قەدىمقى ئىران رايونىدىكى پىشادىيان (پىشدادىيان) سۇلالىسىنىڭ 4 - پادىشاسى، شاھ تومۇرسىنىڭ ئوغلى دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. رىۋايەتتە ئۇ ناھايىتى باتۇر، قەيسەر، ھۈنەرۋەن بىر شاھ بولۇپ، ئىستەھرى شەھىرىنى بىنا قىلدۇرغان، ئىچملىكنى ۋە ھېيت - بايرام قىلىشنى كەشىپ قىلغان دەپ سۆزلىنىدۇ. «شاھنامە» دىگەن كىتاپتا يەنە جەمشىتنىڭ مەملىكىتىمىز جۇڭگو بولۇپمۇ شىنجاڭ رايونى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىمۇ بايان قىلىنغان. مەسىلەن، تەخمىنەن مىلادىدىن 10 ئەسىر بۇرۇن جەمشىت ماچىن پادىشاسى ماخانىنىڭ بىر قىزىغا ئۆيلەنگەن. ئۇنىڭدىن بەدىۋۇل، ھۇمايۇن دىگەن ئىككى قىز تۇغۇلغان ئىكەن.

[4] سۇلايمان ـــ داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى، يەھۇدىي ۋە ئىسلام رىۋايەتلىرىدە پۈتۈن ئىنسانىيەت، ھايۋانات ۋە جان - جانىۋارلارنىڭ ھەم دىۋىرى ۋە مالايىكىلارنىڭ پادىشاسى دەپ تەسۋىرلىنىدۇ.

[5] ئىسكەندەر ـــ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن، ئىسكەندەر رومى، ئالېكساندىر ماكېدونىسكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەدىمقى ماكېدونىيە پادىشاسى فىلىپ II نىڭ ئوغلى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 356 - يىلى ماكېدونىيە پايتەختى پېلا شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى 336 - يىلدىن 323 - يىلغىچە ماكېدونىيە پادىشاسى بولغان. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ قەدىمقى يۇنان (گىرېتسىيە)، ئانا-

تولى (ھازىرقى تۈركىيە)، ئەرەپ دۆلەتلىرى، شىمالىي ئافرىقا، ئىران، خوراسان، سىستان، بەلخ، ھىرات قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 323 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزم ۋە سوغدى رايونلىرىغا قىلغان ھەربى يۈرۈشىدە مەغلۇپ بولۇپ ۋاپات بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئىمپېرىيىسىمۇ پارچىلانغان.

[6] ئەلىشىر ھېكىم بەگ — مۇھەممەت ئەلىشىر بىننى ئابدۇ مومىنبەگ. مىلادى 1828 - يىلى دادىسى ئابدۇ مومىنبەگنىڭ ئورنىغا چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى تەرىپىدىن خوتەن ھاكىم بېگى قىلىپ تەيىنلەنگەن. 1864 - يىلى خوتەندە مۇفتى ھەبىبۇللاخان ھوكۇمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھاكىم بەگلىك مەنسۇپىدىن قالدۇرۇلغان. 1865 - يىلى ياقۇپبەگ (بەدۆلەت) مۇفتى ھەبىبۇللا-خاننى ئۆلتۈرۈپ، خوتەننى بېسىۋالغان. ياقۇپبەگ ھوكۇمىتى يوقىتىلغاندىن كېيىن ئەلىشىر ھېكىم بەگ يەنە ھاكىم بەگلىك مەنسۇپىگە تەيىنلىنىپ، 1882 - يىلى ۋاپات بولغان.

[7] «تارىخى رەشىدى» — تۇغلۇق تۆمۈر (مىلادى 1331 — 1363 - يىل-لىرى) خاندىن باشلانغان مۇغۇلىستان خانلىقى (مىلادى 1348—1514 - يىللىرى) دەۋرى ۋە يەركەن خانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرى (مىلادى 1514 — 1551 - يىللىرى)دىكى شىنجاڭ رايونىنىڭ بىرقەدەر مۇپەسسەل تارىخى بولۇپ، قەشقەرلىق مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر (مىلادى 1500 — 1551 - يىللىرى) تەر-ىپىدىن پارس تىلىدا يېزىلغان.

بۇ ئەسەر مىلادى 1838 - يىلى مۇھەممەت نىياز بىننى غوپۇربەگ تەر-ىپىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. ھازىر بۇ تەرجىمە نۇسخىسى سوۋېت ئىت-تىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاسىيا خەلقلىرى تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

[8] «تەۋارىخى تەبىرى» — مەشھۇر ئەرەپ تارىخچىسى ئەبۇ جەئفار مۇھەم-مەت بىننى جەرىر بىننى زەيىت تەبىرى (مىلادى 922 - يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن يېزىلغان 4 توملۇق دۇنيا تارىخى. ئەسەردە ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولغان ۋاقتىدىن تارتىپ ئاپتورنىڭ ۋاپاتىغىچە بولغان تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان، بولۇپمۇ ئەرەپ خەلپىلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ

قاتارلىق جايلارنىڭ تارىخى خېلى تەپسىلى تونۇشتۇرۇلغان. بۇ ئەسەر مىلادى 963 ـ يىلى ئەرەپ تىلىدىن پارس تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇھەممەت سادىق قەشقىرى (مىلادى 1849 ـ يىلى ۋاپات بولغان) شۇ چاغدىكى قەشقەر ۋاكى يۇنۇس تاجىبەگ بىننى ئىسكەندەربەگ بىننى ئايمان خوجىنىڭ پەرمانى بىلەن پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ «تارىخى ئىسكەندەرى ۋە تاجنامەئى شاھى» دەپ نام قويۇپ تارقاتقان.

〔9〕 «تەۋارىخى رەۋزە تۇسسەفا» ـــ بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلى نامى «رەۋزە تۇسسەفائى فى سىرەتۇلئەنبىيا ۋە مۇلكى ۋە ئەلخەلافا» بولۇپ، ئىران تارىخچىسى مۇھەممەت ئىبنى خاۋەند شاھ ئىبنى مەھمۇت مىرخوند (مىلادى 1498 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن ئەلىشىر ناۋايىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، ئەلىشىر ناۋايىنىڭ "ئىخلاسىيە" خانىقاسىدا يېزىلغان 6 توملۇق ئەسەر. ئەسەردە ئادەم پەيدا بولغاندىن باشلاپ ئاپتور ياشىغان زامانغىچە بولغان ئەرەپ ۋە ئىران تارىخى بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ شۇ چاغدىكى تارىخىي ئەھۋاللىرىغىمۇ ئالاھىدە ئورۇن بېرىلگەن.

〔10〕 «تەۋارىخى ھوكەما» ـــ ئەسلى نامى «تەۋارىخى ھوكەمائى سەلەف» بولۇپ، بەزىدە «قۇدۋەتۇلمۇ ئەررىخۇن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەرەپ تارىخچىسى مەۋلانە شەمسىدىن مۇھەممەت شەھرۇدى (شەھرى زۇرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) يازغان ئىككى توملۇق ئەسەر. 1 ـ تومىدا ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى پەيلاسوپلار تارىخى، 2 ـ تومىدا ئىسلام دەۋرىدىكى پەيلاسوپلار تارىخى بايان قىلىنغان.

〔11〕 «تەۋارىخى ئەجەم» ـــ ئەلىشىر ناۋايى تەرىپىدىن يېزىلغان ئىران تارىخى بولۇپ، ئەسلى نامى «تەۋارىخى مۇلكى ئەجەم» (ئىران شاھلىرى تارىخى) دەپ ئاتالغان.

بۇ يەردىكى "ئەجەم" سۆزى ئەسلىدە ئاسىيادىكى غەيرى ئەرەپ مىللەتلىرىنىڭ ئومۇمى نامى بولۇپ، كېيىنچە پەقەت ئىران ھوكۇمرانلىرىنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان، ئاخىرىدا پۈتۈن ئىران زېمىنىنىڭ ئومۇمى نامىنى بىلدۈرىدىغان بىر جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ بولۇپ قالغان.

[12] «تەۋارىخى ئەرەپ» — مۇنداق نامدىكى كىتابلار كۆپ بولۇپ، موجىزنىڭ قايسى بىرىنى كۆزدە تۇتۇۋاتقانلىقى مەلۇم ئەمەس.

[13] فىساغۇرس — يۇنان ئىدىيالىست پەيلاسوپى پىپاگور (مىلادىدىن بۇرۇنقى 580 — 500 - يىللىرى) نىڭ ئەرەپچە ئاتىلىشى. پىپاگور ماتىماتىكا، مۇزىكا، بىناكارلىق، ھەيكەلتاراشلىق ۋە ئاسترونومىيە قاتارلىق پەنلەرنى تەتقىق قىلغان. پىپاگور پەلسەپىسىنىڭ ئىسلام ئەللىرىگە جۇملىدىن ئۇيغۇر پەلسەپىسىگە بولغان تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان.

«تەۋارىخى مۇسىقيۇن»دا: "فىساغۇرس ھەزرىتى ئىسكەندەردىن بىر يىل كېيىن ۋاپات بولدى" دېيىلىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 323 - يىلى ۋاپات بولغان بولۇپ، فىساغۇرسنىڭ ۋاپاتىدىن نەچچە يۈز يىل كېيىنكى ئىش.

[14] فارابى — ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت بىننى تارخان بىننى ئۇزلۇغ فارابى. بۇ مەشھۇر ئالىم مىلادى 870 - يىلى دەسلەپتە قارلۇق خانلىقىغا (مىلادى 766 — 940 - يىللىرى)، كېيىنچە قاراخانىلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ بولغان فاراب (ئوترار) شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ ئىلىمنى شۇ جايدا ئۆگىنىپ، كېيىن ئىران، باغدات قاتارلىق جايلارغا بېرىپ پارس، ئەرەپ تىللىرىنى ئۆگەنگەن، پەلسەپە، جۇغراپىيە، زوئولوگىيە، تىبابەتچىلىك، مۇزىكاشۇناسلىق بويىچە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئۆزىنىڭ 80 يىللىق ھاياتىدا 120 دىن ئارتۇق چوڭ توملۇق ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ پەقەت «كىتابۇلئەلختابە» ناملىق بىر ئەسىردىلا 20 تومدىن ئىبارەت ئىدى. فارابى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىنى دەمەشقتە ئۆتكۈزۈپ، مىلادى 950 - يىلى شۇ جايدا ۋاپات بولغان. فارابىنىڭ جىنازا نامىزىنى ئەينى زاماندىكى ھەمەدان پادىشالىقىنىڭ ئۈچىنچى پادىشاسى، فارابىنىڭ شاگىرتى ئەبۇلھەسەن ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ھەمەدانى سەيپۇلدەۋلە (دولەت ئىگىسى) چۈشۈرگەن ئىدى. ھازىر فارابىنىڭ قەۋرىسى دەمەشقتىكى بابۇلسىغىر دېگەن جايدا.

فارابى ئۆز دەۋرىدە شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران ۋە ئەرەپ ئەللىرىگە مەشھۇر ئالىم بولۇپ، ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى قەدىمقى يۇناندىكى

ئارىستوتېل پەلسەپىسىنى تەتقىق قىلىش بىلەن ئۇتكۇزگەن ۋە بىرمۇنچە پەلسەپە ئەسەرلىرىنى يېزىپ، "ئىككىنچى ئارىستوتېل" دەپ شوھرەت قازانغان. ئۇ قەدىمقى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۇركىي خەلقلەرنىڭ، شۇنىڭدەك ئەينى زاماندىكى مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ پەلسەپە ئاساسىنى ئورناتقان بۇيۇك ئالىمدۇر. كېيىنكى دەۋرلەردە فارابىنىڭ نامى ۋە ئەسەرلىرى ياۋروپا ئەللىرىگە كەڭ تارالغان بولۇپ ئەرەپ ۋە ياۋروپا تارىخى ھوججەتلىرىدە "ئەلفارابىۇس" دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

[15] پەھلىۋان مۇھەممەت كۇشتىنگىر — بۇ كىشى توغرىسىدا «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»نىڭ ئۇزىدە خېلى تەپسىلى مەلۇمات بېرىلگەن.

[16] نوھ ئەلەيھىسسالام — يەھۇدى، خىرىستىيان دىنلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتاۋى — «ئىنجىل»دىكى ئەپسانە بويىچە، توپان سۇيى يەر يۇزىدىكى بارلىق ھاياتلىقنى ۋەيران قىلغاندىن كېيىنكى ئىنسانىيەتنىڭ ئەجدادى. «ئىنجىل»دا رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئاللا ئىنسانلارنىڭ گۇنالىق ئىشلىرى سەۋەۋىدىن يەر يۇزىنى توپان بالاسى بىلەن ۋەيران قىلىش ئالدىدا، نوھ ئەلەيھىسسالامغا بىر كېمە ياساپ پۇتۇن ئائىلىسى بىلەن شۇ كېمىگە چىقىۋېلىش ۋە ھەر جىنستىكى ھايۋانلاردىن بىر جۇپتىن ئېلىۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. نەتىجىدە، يەر يۇزىدىكى پۇتۇن ھاياتلىق توپان سۇيىدە ھالاك بولۇپ، پەقەت نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئائىلىسى بىلەن كېمىگە چىقىرىۋېلىنغان جان-جانىۋارلارلا ئامان قالىدۇ. 150 كۇنلۇك توپان بالاسىدىن كېيىن نوھ بىر كەپتەرنى قويۇپ بېرىدۇ. كەپتەر بىر تال يېڭى زەيتۇن شېخىنى چىشلەپ قايتىپ كېلىدۇ. نوھ توپان بالاسى ئاخىرلىشىپ جاھان تىچلانغانلىقىنى بىلىدۇ ۋە ئالالا تېغىدا قىرغاققا چىقىدۇ. يەر يۇزىدە ئىككىنچى قېتىملىق ھايات باشلىنىدۇ. ياۋروپالىقلارنىڭ كەپتەرنى تېچلىق سىمۋولى قىلىشى ئەنە شۇنىڭدىن قالغان.

بەزى رىۋايەتلەردە نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ھام، سام، يافەس ناملىق ئۇچ ئوغلى بولۇپ، ھازىرقى ئىنسانىيەت شۇ ئۇچ ئوغۇلدىن بولغان، تۇركىي خەلقلەر يافەسنىڭ ئەۋلادى، تۇرك بولسا خەزىردىن تۇغۇلغان دەپ سوزلە-

نىدۇ. ئىسلام تارىخچىلىرى ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولۇشىنى ھامان مۇشۇ رىۋايەت بويىچە چۈشەندۈرىدۇ، جۈملىدىن «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»نىڭ ئاپتورىمۇ مۇشۇ رىۋايەتنى ئاساس قىلغان.

[17] يافەس — ئىزاھ [16]غا قارالسۇن.

[18] تۈرك — ئەسلىدە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالى، موڭغۇل يايلاقلىرى ۋە سىبىرىيىنىڭ جەنۇبى، ھازىرقى شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا جايلاردا ياشايدىغان ئالتاي تىل سىستېمىسى تۈركى تىللىرى ئائىلىسىدىكى قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ ئومۇمى نامى بولۇپ، دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخي ھۆججەتلىرىدە "دى" (狄)، "بېي دى" (北狄)، "دى لى" (狄历)، "دىڭ لىڭ" (丁零)، "تيې لې" (铁勒)، "تۈكيۇ" (突厥) دەپ تىلغا ئېلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى "تۈرك" سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، تۈركلەر مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ قەدىمقى قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ بىرى. تۈركلەر مىلادى 552-يىلى شەرقتە چاۋشيەن، غەربتە كاسپىي دېڭىزى، جەنۇبتا سەددىچىن، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان جايلاردا تۈرك خانلىقىنى قۇرغان. مىلادى 630 — 659-يىللىرى ئارىلىقىدا تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان. لېكىن «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا تۈرك يافەسنىڭ ئوغلى دەپ كۆرسىتىلگەن.

[19] خەرىز — ئىزاھ [16]غا قارالسۇن.

[20] سۇررى — ھازىرقى لىۋاننىڭ پايتەختى بېيرۇت شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر قەدىمي شەھەرنىڭ نامى. تارىخي ھۆججەتلەردە بۇ شەھەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 2751-يىلى بىنا قىلىنغان دېيىلىدۇ. بۇ شەھەر مىلادى 1202-يىلى قاتتىق يەر تەۋرەشتە ۋەيران بولغان. «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا فىساغۇرس سۇررى شەھىرىدىن ئىدى، دەپ يېزىلغان. لېكىن ئىشەنچلىك تارىخي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، فىساغۇرس قەدىمقى يۇناننىڭ سېسام شەھىرىدە (ئانا تولى يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىدە گىرېتسىيىگە قارايدىغان بىر ئارال) دۇنياغا كەلگەن.

[21] بۇ يەردە پەرگىستاننىڭ بۇرۇنقى نامى ئەنتاكىيە دەپ ئاتىلاتتى دېيىلگەن. لېكىن ئەمەلىيەتتە پەرگىستان بىلەن ئەنتاكىيە تارىختا باشقا-باشقا

جايلارنىڭ نامى. "پەرەڭستان" دىگەن سوز ئەسلىدە "ئېۋروۋپېەن" (ياۋروپا- لىقلار) سوزىنىڭ ئەرەپچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولغان "ئېفرەنج" سوزىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، دەسلەپتە ئەرەپلەر بىلەن كوپرەك ئالاقە قىلىپ تۇرۇ- دىغان شەرقىي ياۋروپا ۋە جەنۇبىي ياۋروپا زىمىنىنى كورسەتتى. كېيىنكى زامانلاردا بولسا، پەقەت فرانسىيىنىلا كورسىتىدىغان جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ بولۇپ قالغان.

"ئەنتاكىيە" بولسا، ھازىرقى تۇركىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بىر قەدىمىي شەھەرنىڭ نامى.

[22] كەيقباد — مىرزا ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى تەرىپىدىن يېزىلغان «شاھ- نامە» ناملىق ئەسەردە قەدىمقى ئىران كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاسى دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. رىۋايەتتە ئۇ ئەفراسىياپ ئىراندىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن تەختكە چىققان، دىيىلىدۇ. بەزى رىۋايەتلەردە بۇ كەيقباد قەدىمقى ئىران مىدىيا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 10 — 6 - ئەسىرلەر) سۇلالىسىنىڭ بىر ھوكۇمرانى بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 700 - يىللىرى ئەتراپىدا تەختكە چىققان ھەم ئىراندىكى ھەمەدان شەھىرىنى بىنا قىلغان دىيىلىدۇ. شۇنىڭدەك قەدىمقى رىم (ۋىزانتىيە) پادىشالىقىنىڭ 10 - پادىشاسى غىياسىددىن كەيخىسرو- ئالائىددىن كەيقباد ئەۋۋەل (مىلادى 636 - يىلى ۋاپات بولغان) ۋە 15 - پادىشاسى ئالائىددىن كەيقباد سانى (مىلادى 700 - يىلى ۋاپات بولغان) دىگەن كىشىلەرمۇ ئوتكەن. «تەۋەرىخى مۇسقىيۇن»دا قايسى كەيقباد نەزەردە تۇتۇل- غانلىقى نامەلۇم.

[23] بالاساغۇن — ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىسسىق كول بويىغا جاي- لاشقان توقماق شەھىرى يېنىدىكى بىر قەدىمىي شەھەر. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇ شەھەر تۇرك قەۋملىرىگە مەنسۇپ بولغان بويلاسانغۇن (بويلا جاڭجۇن) تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان. بۇ شەھەر تارىختا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ قارلۇق خانلىقى (مىلادى 766 — 940 - يىللىرى)، قاراخانىلار سۇلالىسى (مىلادى 932 — 1219 - يىللىرى)، قارا خىتاي خانلىقى (مىلادى 1131 — 1219 - يىللىرى)نىڭ پايتەختى بولغان. «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»دا بالاساغۇن

ئالتاي تەۋەسىگە كىرگۈزۈلگەن، بۇ يەردە قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ئەسلى ماكانى نەزەردە تۇتۇلغان بولۇشى مۇمكىن.

[24] ئىمام مۇھەممەت غەززالى — زەيىنىددىن ئەبۇھامىد مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت تۇسى. مىلادى 1059 - يىلى خۇراساننىڭ تۇس شەھرىگە قاراشلىق غەززالە دىگەن جايدا دۇنياغا كېلىپ، مىلادى 1111 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ، شۇ چاغدىكى مەشھۇر ئىسلام پەيلاسوپى بولۇپ، تەرىقەتچىلىك (سوفىزىم) بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ "ئەنئەنىچىلەر" دەپ ئاتالغان سۈننى مەزھىپىنىڭ كوزقاراشلىرىدىكى بىرلىكنى تەكىتلەپ، تەرىقەتچىلىكنىڭ مۇھىم كوزقاراشلىرىغا ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى.

[25] ئىمام پەخرى رازى — ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەت بىننى ئەلتەملكە بىرى پەخرى رازى. مىلادى 1149 - يىلى دۇنياغا كېلىپ، 1209 - يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان مەشھۇر ئەرەپ پەيلاسوپى. ئۇ ئوز ئومرىدە ئاساسەن ئىسلام پەلسەپىسى (تەفسىرچىلىك)، تىبابەتچىلىك، ئىلمي رىيازەت (ماتىماتىكا)، ئىلمي مەنتىق (لوگىكا) قاتارلىق پەنلەرنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان ۋە بىرمۇنچە ئەدىبىي ئەسەرلەرنىمۇ يازغان. ئۇ ئوز ئومرىدە 100دىن ئارتۇق كىتاپ يېزىپ "شەيخۇل ئىسلام" دىگەن شوھرەتكە ئىگە بولغان.

[26] ئىبنى سىنا — ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا. ئۇ مىلادى 980 - يىلى بۇرۇنقى سامانىلار سۇلالىسى (مىلادى 875 — 999 - يىللىرى)نىڭ پايتەختى بۇخارانىڭ يېنىدىكى بىر قىشلاقتا دۇنياغا كەلگەن. مىلادى 999 - يىلى قارا-خانىلار سۇلالىسى سامانىلار سۇلالىسىنى ئوزىگە قاراتقاندىن كېيىن ئىبنى سىنا بۇخارا، ئورگەنچ قاتارلىق جايلاردا ئۇگىنىش ۋە ئىلمي تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىنچە ئىراندىكى ئىسپاھان، ھەمەدان قاتارلىق جايلاردا تىبابەتچىلىك، فىزىكا، ماتىماتىكا ۋە پەلسەپە پەنلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «ئەلقانۇن»، «كىتابۇلشىپا» قاتارلىق ئەسەرلىرى پۈتۈن شەرق ئەللىرى تىبابەتچىلىكى، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئاساسىنى ئورنىتىش بىلەن بىللە، دۇنيا تىبابەتچىلىكى ۋە ئىسلام پەلسەپىسىگىمۇ چوڭقۇر تەسىر كورسەتكەن. ئىبنى سىنا مىلادى 1037 - يىلى

ھەمەداندا ۋاپات بولغان.

〔27〕 مەۋلانە ئەلى — خوراسان پادىشاسى ھۇسەيىن بايقارا زامانىدا (مىلادى 1470 — 1505 - يىللىرى) ئۆتكەن ئىران شائىرى بولۇپ، ھۇسەيىن بايقارانىڭ دىۋانخانىسىدا خەتتاتلىق ۋە مۇغەننىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. شۇنىڭدەك ئۇ يەنە باشقا بىرمۇنچە لىرىك غەزەللەرنىمۇ يازغان. ئۇنىڭ «ئەسلۇلۋەسىل» ۋە «مۇرتاز» ناملىق ئەسەرلىرى كەڭ تارالغان.

〔28〕 خوراسان — قەدىمقى زاماندا ھازىرقى ئىراننىڭ شەرقى، ئافغانىستاننىڭ غەربى، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ ئومۇمى نامى ئىدى. "خوراسان" دىگەن سوز پارسىچە "خور" (قۇياش) دىگەن سوزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، "قۇياش دولىتى" ياكى "شەرق دولىتى" دىگەن مەنىدە. "خوراسان" دىگەن نام ئىران ساسانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادى 224 — 651 - يىللىرى) پەيدا بولدى. تومۇرلەڭ زامانىدا خوراسان غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغان. مىلادى 1451 - يىلى تومۇرلەڭ ئەۋلادى ئابدۇللا بىننى ئىبراھىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، تومۇرلەڭ ئەۋلادى ئەبۇ سەيىد بىننى مۇھەممەت بىننى ئەمىرانشاھ بىننى تومۇر ئۆز ئالدىغا مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ خوراسان دولىتىنى قۇردى. بۇ دولەت مىلادى 1510 - يىلى ئىران سافاۋىلار سۇلالىسى (مىلادى 1502 — 1722 - يىللىرى) تەرىپىدىن يوق قىلىندى.

〔29〕 خوجا شاھابىددىن — شاھابىددىن ئەبۇ ھەفس ئومەر بىننى مۇھەممەدۇلبەكرى. مەشھۇر ئىران شائىرى، تەرىقەتچىلىك نەزىرىيىچىسى. ئۇ ئۆز ھاياتىدا ئىسلام پەلسەپىسى بولۇپمۇ ھەدىس ۋە تەسەۋۋۇپچىلىق ھەققىدە بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يازغان. مىلادى 1444 - يىلى ئىراننىڭ شۇھرەۋەردى شەھرىدە تۇغۇلۇپ، مىلادى 1534 - يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان.

〔30〕 ئابدۇللا مەرۋارىت — سەمەرقەنتلىك مەشھۇر شائىر ۋە خەتتات بولۇپ، بىر مەزگىل ئىران قاتارلىق جايلاردا ياشىغان. خوراسان پادىشاسى ھۇسەيىن بايقارانىڭ ئوردىسىدا بىر مەزگىل مۇنشى (باش كاتىپ) بولۇپ ئىشلىگەن. "بايانى" دىگەن تەخەللۇس بىلەن «تارىخى شاھى»، «خىسرو ۋە

شىرىن» ناملىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ئىسلادى 1516 - يىلى ھىساردا ۋاپات بولغان. لېكىن «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا ئۇ ھىجرى 881 - يىلى (مىلادى 1476 - يىلى) ۋاپات بولدى دەپ يېزىلغان.

[31] ھىسار — ئاسىيادا بىرقانچە شەھەر بۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ بىرى بۇخارانىڭ شەرقىدىكى قەدىمقى بىر شەھەر. ئىككىنچىسى ھىندىستاندىكى دېھلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر قەدىمقى شەھەر. يەنە ھازىرقى تۈركىيىدە "قارا ھىسار"دەپ ئاتالغان بىر شەھەرمۇ بار. شىنجاڭدا "يېڭى ھىسار" (يېڭىسار) دېگەن جايمۇ بار. بۇ يەردە بۇخارانىڭ شەرقىدىكى ھىسار شەھىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

[32] جامى — نۇرىددىن ئابدىراخمان جامى، مەشھۇر تاجىك ئالىمى، پەيلاسوپى، يازغۇچىسى، تىلشۇناسى ۋە تارىخچىسى. جامى مىلادى 1414 - يىلى ئەسلى چاغاتاي خانلىقى تەۋەلىكىدىكى ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ خوراسان پادىشاسى ئەبۇسەئىد ۋە ھۈسەيىن بايقارا ئوردىسىدا ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىگەن. جامى ئۆز ئۆمرىدە «يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» قاتارلىق مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ، پۈتۈن مۇسۇلمان ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا داڭ چىقارغان. ئەلىشىر ناۋائىي جامىنى ئۆز ئۇستازلىرى قاتارىدا ھىساپلايتتى. جامى مىلادى 1492 - يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان.

[33] ھىرات — ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىدىكى قەدىمقى بىر شەھەرنىڭ نامى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىردىن مىلادى 1 - ئەسىرگىچە باكترىيە سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان ۋە "ھىرى" دەپ ئاتالغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىردە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان. مىلادى 7 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئەرەپ خەلىپىلىكى تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئاسىيا قىتئەسىدە مۇھىم ئىسلام مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان. مىلادى 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىرىمىدا خوراسان دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان.

[34] مۇھەممەت خارەزمى — غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ مەشھۇر ئىسلام پەيلاسوپى بولۇپ، مىلادى 1448 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ تەفسىرچىلىكتە

ناھايىتى شوھرەت قازانغان ۋە "ئۇستاد مۇھەممەت" دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ چاغاتاي تىلىدا يازغان بىرمۇنچە شېئىر - غەزەللىرى شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ناخشا - مۇقام تېكىستلىرى قىلىنغان ئىدى.

[35] نەمان سەمەرقەندى ـــ مىلادى 15 - ئەسىردە غەربىي چاغاتاي خانلىقىدا ئۆتكەن مەشھۇر شائىر، غەزەلچى، مۇزىكا ئۇستازى ھەم مەشھۇر ئىسلام پەيلاسوپى. ئۇ مەۋلانە شەمسىددىن تەبرىزى بىلەن بىللە ئىمام مۇھەممەت غەززالى ۋە جالالىددىن رومى (مىلادى 1207 ـــ 1273 - يىللىرى) قاتارلىقلارنىڭ ئىسلام پەلسەپىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىسلام دىنى سۈننى مەزھىبى بىلەن تەرىقەتچىلىكنىڭ قارىمۇ - قارشىلىقىنى كېلىشتۈرۈشكە ئۇرۇنغان. ئۇ يەنە مىلادى 10 - ئەسىردە ئەرەپ خەلىپىلىكىدە پەيدا بولۇپ، كېيىنچە ئافغانىستان، پاكىستان ۋە غەربىي ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا تارالغان تەرىقەت مەسلىكى ـــ "چەشتىيە" مەزھىبىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن نۇرغۇن ھەركەت قىلغان. مىلادى 1461 - يىلى سەمەرقەندتە ۋاپات بولغان.

[36] مەۋلانە شەمسىددىن تەبرىزى ـــ شەمسىددىن مۇھەممەت بىننى ئەلى بىننى مۇلك. مىلادى 15 - ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر تەرىقەت نەزىرىيىچىسى، ئىمام مۇھەممەت غەززالى ۋە جالالىددىن رومى قاتارلىقلارنىڭ تەرىقەتچىلىك نەزىرىيىسىنىڭ ئاساسلىق ۋارىسى. ئۇ كۆپرەك ۋاقتىنى سەمەرقەندتە ئۆتكۈزۈپ، مەۋلانە نەمان سەمەرقەندى بىلەن بىللە تەرىقەتچىلىكنى كېڭەيتىش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان ۋە نۇرغۇن شېئىر - غەزەللەرنى يازغان. ئۇ نامەلۇم بىر شەخس تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم.

[37] چەشتىيە ـــ مىلادى 10 - ئەسىردە تەرىقەت ئۇستازلىرىنىڭ بىرى ئىۋەج ئىسھاق شامى (مىلادى 940 - يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەزھەپلىرىدىن بىرى، ئىزاھ [35] گە قارالسۇن.

[38] مەۋلانە ساھىپ بەلخى ـــ تارىخىي ھۆججەتلەردە يېزىلىشىچە، ئۇ مىلادى 15 - ئەسىردە ئۆتكەن ئىران شائىرى بولۇپ، ھۈسەيىن بايقارا ھەم ئەلىشىر ناۋايى قاتارلىقلار بىلەن سوھبەتداش بولغان، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن مەجلىسلىرىگە قاتناشقان. «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا ئۇنىڭ كابۇلدا بابۇر شاھ

ھوزۇرىدا ئىشلىگەنلىكى ۋە ھىجرى 844 ـ يىلى (مىلادى 1440 ـ يىلى) نەغمە ئۈستىدە ۋاپات بولغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ يەردە بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى بابۇر شاھ مىلادى 1482 ـ يىلى دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ كابۇلدا تۇرغان ۋاقتى مىلادى 1504 ـ يىلدىن كېيىنكى يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

[39] بابۇر شاھ ــ زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر شاھ. ئاتا جەمەت تەرەپتىن غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تۇنجى پادىشاسى تومۇرلەڭنىڭ ئەۋلادى، ئانا ـ جەمەت تەرەپتىن مۇغۇلستان خانلىقىنىڭ 9 ـ پادىشاسى ئۇستاد يۇنۇسخاننىڭ نەۋرىسى. بابۇر شاھ مىلادى 1482 ـ يىلى مۇغۇلستان تەۋەلىكىدىكى پەرغانىدا دۇنياغا كەلگەن. 1492 ـ يىلى دادىسى ئومەرشەيخ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، پەرغانە ۋالىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن. كېيىنچە ئۆزبېك خانلىقىدىن شەيبانىخان (مىلادى 1450 ــ 1510 ـ يىللىرى) سەمەرقەنت رايونىنى بېسىۋېلىپ، غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغان ھەم مۇغۇلستان تەۋەلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، بابۇر شاھنى پەرغانىدىن قوغلاپ چىقارغان. بابۇر شاھ كېيىنچە ھازىرقى ئافغانىستان، پاكىستان، كەشمىر، ھىندىستان قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، مۇغۇلستان خانلىقىغا تەقلىت قىلىپ بۈيۈك مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. ئۇنىڭ «بابۇرنامە» ناملىق چاغاتاي تىلىدا يازغان مەشھۇر ئەسىرى تا ھازىرغىچە زور قىممەتكە ئىگە. بۇ ئەسەرنىڭ شۇ چاغدىكى يەركەن خانلىقىنىڭ ئەدەبىي ـ سەنئەت تەرەققىياتى ئۈچۈن تەسىرى چوڭ بولغان ئىدى. بۇ ئەسەر بابۇر شاھنىڭ «ئەسرار مۇسىقى» ناملىق مۇزىكا كىتاۋى بىلەن بىللە تېزلا شىنجاڭ رايونىغا تارالغان ئىدى. ھازىر «بابۇرنامە»نىڭ پارسچە، ئىنگلىزچە، رۇسچە تەرجىمىلىرى بار. بابۇر شاھ مىلادى 1530 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

[40] كابۇل ــ ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ پايتەختى. قەدىمقى زاماندا شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ئاساسىي قاتناش تۈگۈنى بولغان. مىلادى 1504 ـ يىلى زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر شاھ تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، ئىككى ئەسىرگىچە مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ كەلگەن.

[41] شەيخ سەفائى سەمەرقەندى ــ ناسىر بىننى مۇھەممەت بىننى ئىبرا ـ

ھەم شەيخ سافائى سەمەرقەندى. مىلادى 1408 ـ يىلى سەمەرقەنتتە دۇنياغا كېلىپ، 1469 ـ يىلى ۋاپات بولغان. لېكىن «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دا ھىجرى 869 ـ يىلى (مىلادى 1464 ـ 1465 ـ يىلى) ۋاپات بولدى دەپ يېزىلغان. ئۇ مەشھۇر دىنىي پەيلاسوپ ۋە ئەدىپ بولۇپ، «ئەلبوستان» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

〔42〕 قىدىرخان ياركەندى ــ يەركەن خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، شائىر ۋە مۇزىكاشۇناس. ئۇ سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ئوردىسىدا باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن، سىياسى جەھەتتە يەركەن خانلىقىنىڭ بىرلىكى، تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان ھەم ئۇيغۇر شائىرى مەۋلانە خۇلقى، ئايازى، نەفسى (ئامانىنساخان)، مىرزا مىرەك چالىشى قاتارلىقلار بىلەن بىللە يەركەن خانلىقىنىڭ مەدىنىيىتى بولۇپمۇ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇنىڭ «دىۋان قىدىرى» ناملىق بىر شېئىرلار توپلىمى بار ئىدى. قىدىرخان ياركەندى مىلادى 1572 ـ يىلى يەركەندە ۋاپات بولغان.

〔43〕 تەبرىز ــ ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمالىدىكى قەدىمقى بىر شەھەرنىڭ نامى.

〔44〕 ئىسلامبۇل ــ ھازىرقى تۈركىيىنىڭ ئىستامبۇل شەھىرى. ئەرەپلەر دەسلەپتە بۇ شەھەرنى "مەدىنەئى قۇستانتىن" دەپ ئاتىغان. مىلادى 11 ـ ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياشايدىغان ئوغۇز قەبىلىسىدىن بولۇپ چىققان سەلجۇق تۈركلىرى ئىران، ئەرەپ خەلىپىلىكىنى ئىشغال قىلىپ بۇ جاينى بېسىۋالغان. مىلادى 1453 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئوسمان تۈرك سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلەنگەن ۋە "ئىستامبۇل" ئەرەپچە "ئىسلامبۇل" دەپ ئاتالغان. ياۋروپالىقلار يەنىلا "قونستانتىن" دېگەن نام بويىچە "كونستانتىنوپولس" دەپ ئاتايدۇ.

〔45〕 بەلخ ــ ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمقى بىر شەھەر بولۇپ، مىلادى 1221 ـ يىلى چىنگىزخان تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان. مىلادى 1370 ـ يىلى تومۇرلەڭ تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان. كېيىنچە ئىسلام دۇنياسىنىڭ مۇھىم مەدە-

نيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان.

[46] شىراز — قەدىمقى ئىراننىڭ مۇھىم سىياسىي، مەدەنىيەت مەركەز-لىرىدىن بىرى بولۇپ، مىلادى 7 - ئەسىردە ئىسلام دىنى ئىرانغا تارالغاندىن كېيىن ھەججاج بىننى يۈسۈپنىڭ تاغىسى مۇھەممەت بىننى قاسىم بىننى ئەقىل تەرىپىدىن بىنا قىلدۇرۇلغان ئىكەن. بۇ شەھەر ئىراندا ھوكۇم سۈرگەن تۈرك ئاتابېكان سۇلالىسى (مىلادى 1150 — 1393 - يىللىرى)نىڭ پايتەختى بولغان.

[47] سۇلتان ئابدىرىشتخان — يەركەن خانلىقىنىڭ تۇنجى پادىشاسى سۇلتان سەيىتخاننىڭ چوڭ ئوغلى. مىلادى 1510 - يىلى مۇغۇلستان خانلىقى تەۋەسىدىكى پەرغانە شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن، بالىلىق ۋە ئوقۇش يىللىرىنى پەرغانە ۋە تاغىسى بابۇر شاھنىڭ كابۇلدىكى ئوردىسىدا ئۆتكۈزگەن. مىلادى 1514 - يىلى يەركەن خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن دادىسى سۇلتان سەيىتخان بىلەن بىللە قەشقەر ۋە يەركەنگە كەلگەن. بىر مەزگىل يەركەن خانلىقىغا تەۋە يەتتە سۇ رايونى (ھازىرقى بالقاش كولىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبى)نىڭ سەرتاپ-لىقىغا (باش ۋالىيلىقىغا) تەيىنلەنگەن. بۇ چاغدا ئابدىرىشتخان ئەمدىلا 20 ياشقا كىرگەن بولۇپ، ھەربى ئىلىم، پەلسەپە، ئەدەبىيات، مۇزىكا جەھەتتە زور ماھارىتىنى كورسەتكەن ئىدى. مىلادى 1533 - يىلى سۇلتان سەيىتخان شىزاڭغا قىلغان بىر ھەربى يۈرۈشىدە ئىس تېگىپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن يەركەن خانلىقىغا سۇلتان بولۇپ تەيىنلەنگەن. يەركەن خانلىقىنىڭ پۈتۈنلۈگى، ئىگىلىگىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن بىرمۇنچە پايدىلىق تەدبىرلەرنى قوللانغان.

سۇلتان ئابدىرىشتخان بولۇپمۇ يەركەن خانلىقىنىڭ پەن، مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن زور توھپە قوشقان. بەزى ماتىرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ «دىۋان رەشىدى»، «سىلاتىننامە»، «مەشۇقنامە»، «غەزەلىيات رەشىدى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بولغان.

[48] مەۋلانە قۇتى — مىلادى 15 - ئەسىردە ئۆتكەن ئىران شائىرى. مىلادى 1481 - يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان.

[49] تىرمىزى — ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەت بىننى ئەلى تىرمىزى. مەشھۇر

ئىسلام پەيلاسوپى، ھازىرقى سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى تىرمىز شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ شېئىر-غەزەلچىلىكتىمۇ خېلى مەشھۇر. مىلادى 869-يىلى تىرمىز شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

[50] خىسرو دېھلىۋى — ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان "لاچىن" قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، ھىجرى 651-يىلى (مىلادى 1253-يىلى) كەش شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. كېيىنچە ھىندىستاندا ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇھاجىرلىق تۇرمۇشىنى باشتىن ئۆتكۈزۈپ، ھىجرى 725-يىلى (مىلادى 1325-يىلى) 72 يېشىدا دېھلىدە ۋاپات بولغان. ئۇز ھاياتىدا «ئىسكەندەرنامە»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «شىرىن ۋە خۇسرو»، «تۇغلۇقنامە»، «تارىخى دېھلى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

[51] مەۋلانە كاتىبى — مىلادى 15-ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئىران شائىرى. ھىجرى 839-يىلى (مىلادى 1435-يىلى (ئاستراباتتا ۋاپات بولغان. «ھەسەن ۋە ئىشق»، «ناسىر ۋە مەنسۇر»، «بەھرام ۋە گۈلەندەم» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

[52] ماۋەرە ئۇننەھرى — قەدىمقى يۇناننىڭ تارىخ ۋە جۇغراپىيە كىتاپلىرىدا "تىرانسئوكسانىيە" (ئوكس — ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپى) دەپ ئاتالغان. مىلادى 8-ئەسىردە ئىسلام دىنى بۇ جايلارغا تارالغاندىن كېيىن، ماۋەرە ئۇننەھرى (دەريانىڭ نېرىقى تەرىپى) دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدىغان جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ بولۇپ قالغان.

[53] سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا — ئەبۇ سەئىد بىننى مۇھەممەت بىننى ئەمىرانشاھ بىننى تومۇر. خوراسان دۆلىتىنىڭ 1-پادىشاسى بولۇپ، ھىجرى 855-يىلى (مىلادى 1451-يىلى) تەختكە چىققان. ھىجرى 873-يىلى (مىلادى 1468-يىلى) قاراباغ دىگەن جايدا ئەزەربەيجان ۋالىسى ئۇزۇن ھەسەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

[54] سۇلتان ساھىپ قىران ھۈسەيىن باھادىرخان — ھۈسەيىن بىننى مەنسۇر بىننى بايقارا بىننى شەيخ ئۆمەر. تارىخي ئەسەرلەردە ھۈسەيىن بايقارا دەپلا

ئاتلدۇ. بۇ خوراسان دولتنىڭ 3 ـ پادشاسى بولۇپ، ملادى 1470 ـ يلى تەختكە چقپ، ملادى 1505 ـ يلى هراتتا ۋاپات بولغان. ئەلشر ناۋاينىڭ ياردمى ئاستدا خوراسان دولتنىڭ سياسى، ئقتسادى، مەدنيەت جەھەتنكى تەرەققياتى ئۇچۇن برمۇنچە پايدلق ئشلارنى قلغان. ئۆزى مەشھۇر شائر بولۇپ، برمۇنچە شىر ۋە غەزەللەرنى يازغان.

[55] هاتەم تەي ـــ ئەبۇئەدى بننى ئابدۇللا بننى سەئىد هاتەم تەي. قەدىمقى زاماندكى مەشھۇر ئەرەپ شائرى. ئۇ رۋايەتلەردە ئۆزننىڭ ناهايتى سېخىلقى بلەن داڭ چقارغان.

[56] مۇغۇلستان ـــ ئەسلدە شەرقتە قارا شەھەر، غەرپتە هازرقى ئوتتۇرا ئاسيادكى پەرغانە شەهرنىڭ غەربى، شمالدا كوكچە دڭز (بالقاش كولى)، جەنۇپتا قارا قۇرۇمغىچە بولغان هەم شمالي شنجاڭدكى جۇڭغار ۋە جەنۇبىي شنجاڭ (ماڭلاي سۈيە) قاتارلق رايونلار تارختا "مۇغۇلستان" دەپ ئاتلدۇ. بۇ موڭغۇللار (چاغاتاي ئەۋلادى) هوكۇمرانلق قلغان رايون دىگەنلك بولىدۇ. ملادى 1348 ـ يلى چاغاتاي ئەۋلاتلردىن بولغان تۇغلۇق تومۇر (ملادى 1331 ـــ 1363 ـ يللرى) بۇرۇنقى چاغاتاي خانلقى تەۋەلكدكى برقانچە پادشالق ۋە بەگلكلەرنى برلككە كەلتۇرۇپ بر خانلق قۇرغان. بۇ خانلق "مۇغۇلستان" دەپ ئاتالغان. مۇغۇلستان خانلقى ملادى 15 ـ ئەسردىن باشلاپ پارچلنشقا باشلغان. ملادى 1514 ـ يلى تۇغلۇق تومۇر ئەۋلاتلردىن سۇلتان سەيتخان مۇغۇلستان خانلقنىڭ پارچلانغان برقانچە رايونلرىنى برلككە كەلتۇرۇپ يەركەن خانلقنى قۇرغان. ملادى 1678 ـ يلى يەركەن خانلقى ئاپپاق خوجا ۋە جۇڭغار ئاقسوڭەكلرى تەرپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

[57] يۇسۇپ سەككاكى ـــ 14 ـ ئەسرنىڭ ئاخرى ۋە 15 ـ ئەسردە ياشغان مەشھۇر ئۇيغۇر شائرى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە برمۇنچە شىر ۋە قەسىدلەرنى يازغان. ئۇنىڭ «دىۋان سەككاكى»ناملق شىرلار توپلمى تا هازرغىچە كەڭ تارقالغان. ئەلشر ناۋايى سەككاكىنى لۇتفى بلەن بر قاتاردا قويۇپ، "ئۇيغۇر ئبارلرىنىڭ ماهرى، تۈرك تلنىڭ ئۇستىسى" دەپ

تەرىپلىگەن. سەككاكى مىلادى 1468 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

[58] ئامانىسا خېنىم ــ مۇشۇ كىتاپنىڭ ئۆز مەلۇماتلىرىغا قارالسۇن.

[59] فۇزۇلى ــ ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلغان "چاغاتاي" ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ مىلادى 1504 ـ يىلى ھازىرقى ئىراقتىكى باغداتنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان كەربالا شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى سۇلايمان ھەزرەت باغداتنىڭ جەنۇبىدىكى ھىلە شەھىرىنىڭ مۇفتىسى بولغان. فۇزۇلى ئۆز ھاياتىنىڭ كوپ قىسمىنى باغداتتا ئۆتكۈزۈپ، شۇ جايدا شوھرەت قازانغان. شۇڭلاشقا "فۇزۇلى باغدادى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. فۇزۇلى ئۆز ئانا تىلى "چاغاتاي" تىلىدە نۇرغۇن شېئىر ـ غەزەللەرنى يازغاندىن تاشقىرى يەنە پارس تىلىدىمۇ نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. شېئىرىيەتتە "ناۋايى سانى" (ئىككىنچى ناۋايى) دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ «دىۋان فۇزۇلى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. فۇزۇلى مىلادى 1562 ـ يىلى باغ-داتتا ۋاپات بولغان.

[60] زەلىلى ــ قولىمىزدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، "زەلىلى" تەخەللۇسلۇق ئىككى شائىر ئۆتكەن. بىرى مىلادى 1743 ـ يىلى ۋاپات بولغان يەركەنلىك مۇھەممەت سىدىق زەلىلى؛ يەنە بىرسى مىلادى 1790 ــ 1844 ـ يىللاردا ئۆتكەن تۈركمەن شائىرى مەختۇم قۇلى زەلىلى. بۇلارنىڭ ئىككە-لىسى ئامانىسا خېنىمدىن تەخمىنەن ئىككى ئەسىر كېيىن ياشىغان. دېمەك، بىر بولسا بۇ يەردىكى "زەلىلى" ئاپتور ياكى خەتتاتنىڭ سەۋەنلىكى بىلەن خاتا يېزىلىپ قالغان، بىر بولسا، ئامانىسا خېنىم ياشىغان دەۋردە ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇن بىزگە تېخى مەلۇم بولمىغان باشقا بىر زەلىلى ئۆتكەن.

[61] مەلىكە دىلسۇز ــ مىرزا ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» ناملىق كىتاۋىدا تەسۋىرلەنگەن شاھ جەمشىتنىڭ خوتۇنى. رىۋايەتتە ئۇ ناھايىتى گۈزەل، ئەقىللىق، جەسۇر ۋە خەلقپەرۋەر شائىرە، غەزەلچى دەپ سوزلىنىدۇ.

[62] نۇشىرۋان ــ قەدىمقى ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ 20 ـ پادشاسى. ئۇ، ئىران، ماۋەرەئۇننەھرى ۋە ئەرەپ دولەتلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. مىلادى 531 ـ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 579 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

بسم الله الرحمن الرحیم

ای حکیمیکه سن گلشن سیرینکه بیر بیک بلبل نغمه چمن خوش آهنگ

صنعونگ لطفی قیلور ناله‌لر یا بت قیلنبور دو تار و ستار و چوبلیغ قانون نینا چنگ

الهی شوقونگ چمنیدا ایچیب لاله‌دیک کولدورگوچی سن گل‌نی چو لاله عشقیده بیل

هولمیده نیسا یراتقوچی یغلاتقوچی سن و لیلی زلفین مجنونغه

تکلیفگه کمند قیلغانه دیک خسرو پادشاه‌نی شیرین لبیغه

قیلغانه دیک عذرا غه وامق‌نی [illegible] وامق جسمین [illegible]

کرد ابیدا غرق قیلغانه دیک [illegible] عشقیدا لطایف صانع و [illegible]

زلیخانی تا ابرم [illegible] یوسف حسنیدین

زلیخا عشقیدا [illegible] اهل نگاه عشقیده

گرفتار سرگردان قیلغاچی سن [illegible] و [illegible]

نی عاشق بیقرار قیلغانچی سن تا کیم اننگ عشقیده طلبیده‌م

نی الغاچی [illegible] اننگ سوزین [illegible] قیلغاندا [illegible] حالغاچی سن

گاهی نوایی ابیاتیدین [illegible] جمعی لطفی اشعاریدین

نعمت یادلاب طنبور [illegible] سیم لار [illegible] زمک [illegible]

نگاریم شوقیدا باغریم قانا تا بین سیاقیلیب ازگایمس ؛
انینگ عشقیدا اجل بیلا باشنی کوزگایمس ؛ ایشتلار دیسینگ
همه نینگدا اشعارلار حبیبینگ نعتیدا یازغایمس ؛

مناجات

مقصودیم سین ای خدا　　معبودیم سین ای خدا
مسجودیم سین الها　　سین سین منگا فریاد رس
عاصی قولونگ دورمن فقیر　　چارهسیز قولونگ دورمن حقیر
غم ایلیگیده بولدوم اسیر　　سین سین منگا فریاد رس
ای واحد حی قدیم　　بجه گوی سین ای رحیم
حاجت روا قیل ای کریم　　سین سین منگا فریاد رس
عشقینگده کونگلوم قیل عطا　　چالغوم مسته تار بولدی تا
عفو ایله بنده بار خطا　　سین سین منگا فریاد رس
هر جز عاشق بیقرار　　یالباردی سن گه بیر بار
رحمینگغه اتدیم انتظار　　سین سین منگا فریاد رس

الحمد لله رب العالمین والصلاة والسلام علی سید المرسلین وآله وصحبه اجمعین

اما بعد عدالت کستوری نینک شهنشاهی و سخاوت
شبستانی نینک تولون ماهی و صلابت چمنی نینک
سرو رعناسی و سیادت بحری نینک گوهر یکتاسی ؛
غریب یتیم لار آتاسی فقرا و مسکین لار ینکاسی ؛
جمشید صولت سلیمان دولت بولیب لباس خشم سکندر
چشم خاقان صفت درویش سیرت چراغ وطن ؛
شاهی ختن علی شیر علیم بیگیم حضرت لاری قویاشی
دین بو کمینه کمترین غریب بیچاره فراق رسیده آواره
غم ایلگیده اسیر یاردین جدا آدم دین قصیر یعنی ملا عصمة
بن ملا نعمة موجز بر لمعه شعله توشوب بو ذره فی
فلک قویاشیدیک اوتکوزوب انداغ یارلیغ قیلدیلار کیم
موسیقی ترنمیکی موجب سرور و باعث عیش حضور
دورکیم پادشاه دین گداغیچه اولیادین ترساغیچه
همه انسان بو فن دین شادمان بولورلار اما کوب
مغنی لاریغه هنوز نامعلوم دورکیم بو فن نینک صاحب

وقوف بیله صاحب کشوف لاری کمیلار دور مجتهده
صاحب ارشادلاری کمیلار دور اوستادلاری کمیلار
دورسین کیم کیشینینگ هم موسیقی دور هم ابیات
مجلقینینگ بلبل و ارسطاطالیس ادبیات مثلی نینگ طوطی
شیرین لسانی دورسین هم خوش پشتکوی هم دلکش
اینتیغوی سین دوستلار نه بولغای کیم اوشبو غریب
فقیر نینگ صاحب کشوف لاری تاریخیدین بر رساله
بو ترتیب سایر معنی لار غه یادگار قویسانگ دیب
امر قیلیلار ایدی بو غریب حقیر غه گویا تانغ بو کلاری
بو ضعیف حقیر غه گویا استماله قیلدی نه بو امر عظیم
استغفا ایلیقه قوت نه عذره استغفا غه فرصت
دریای حیرتده مستغرق و مستهلک بولوب بو آیت
کریمه کیم قل اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولوا
الامر منکم مضمونی خاطریم غه توشتی بو امر واجب
ترکین قیلورغه چاره تعالمیدیم توکلم نی تنکریم غه

قیلیب بو امری عالی نی بجا کلتوروش اوچون منا
سبب تاریخ تذکیره لارنی جمع قیلیب تاریخ رشیدی
تواریخ طبری تواریخ روضة الصفا تواریخ
حکما تواریخ عجم تواریخ عرب لاردین انتخاب
قیلیب هم خاص عام موسیقی اوستاد لاردین هم
فیثاغورث فارابی پهلوان محمد کشتیگیر امیر نظام
الدین علی شیر نوایی مرحومیم نینک بو فن حقیده
یوتکان کتب رسایل لاردین بهره مند بولدوم
اوز قدرتیم گه لایق استعدادیم غه موافق بو
رساله نی یوتتوم عالم اهلیغه سوغا توتتوم
بهشت
بو رساله نی تواریخ موسیقیون اطا قویدوم
اولوالابصار بیلکی صغار و کبار مخفی لارغه خاص
عام لارغه بیلکی شاه و گدا لار حضیر لارینغه نامعلوم قا
لمیغایکی تاریخ روضة الصفا و رشیدی ده انداغ
کلتوروب دورکیم یافث بن نوح علیه السلام نینک ترک

نام الیقی براوغلی بار ایردی بو ینکفه خدای تعالی براوغول
کرامت قیلدی اسمینی غرز قویدی بو اوغول چونک
بولغانیدا تولکا توب توب پوستیندا ایلکین کیمانکنی طعام
نی توز بیلا دوهل قیلماقنی طنبور بربط عود دلارنی
یاساب چالماقنی غرز کشف قیلیب عالم خلقیغه
اورگاتتی لار اول زمانیدا آتا اناسی بالالاری
اولگانیده مصیبت ماتمیده طنبور چلیب یغلاب
اولوکنی کومیدور وبوشنی رسم جاری ایردی غرز یافث
علیه السلام نینک نبیره سی ایردی یانکنه خوش میلاد
لار سینی ابادیغه اننک اولاد بیتیکوز کنکلی یلغه
خوتنه ایلی اننک اولاد لاریدین دور حیزه اول تیدا
مانده یو بوز ماتمه یشین تنک سکز یوز اللیگ ییل
اوتکا ندور طنبور غه قوزه اجکا تنک اوجا دقی
لار دینی ایشتیب زدی مطلب تار سالوا ایردی

موسیقی علمینک ایلکیجی بیری فیثاغورثدر کیم بو کشی شهور صوردیر
ایدی صناعت علمینه کوب مایل ایدی خلقی
علم و عمله یاخشی فضیلت قیلاینه خوجی یاقاری
ایردی یانه ور خوجی ایردی هرگز ثواب دین امید
تمام ایمس وگرنه دینی قورقماس ایردی اما ثواب
عقابغه قایل ایردی مشهور بوروب علم اورگه
نه ایردی انکشاده بو نغمه نی کشی بیلماس
ایردی بنه باغ بولغانم کشی بیلماس ایردی
الاولکی سال منا لعرست دو شمن ارا کیمیاده
بیلادی معمول ایردی هر وقتی هر جا بیله بوبار هیرده
بیوسیقی غه هر جیمی پیشن کلمه خموسیقی کلمسیکه
مصالحی مشورت سودا ایردی انلار که مشهور
کوب حاضر فرنگستانه بیر سبب اوزی کشف
قیلغانلر نه تاریخ چلبی شعرا فردی شی

نینگ مضمونی بو ایردیکیم نسخه اوز ملکینی توزلیماگ
نوروز بیگ گه نصیحت قیلما عیبینگنی سینگا
کورسیتکان کیشی نی دوست بیلیب عزیز توت
چرایلیق لباس کییب یورگوچه چرایلیق سوز
قیلیب یوروشنی اورگن تکمیل یاخشی سوزنی
ایشیتمه قدر تینگ بولماسا یاخشی سوزنی
ایتقوچی دین اورگن تکمیل علم اورگن نشندیک
نوموس قیلما علم سیزلیکدین نموس قیل
حیوان تیلسیزلیکیدین جفا مشقت غه اوچرار
انسان تیلیدین بلا مصیبت گه اوچرار دیگان
مضمون لیدور چونکه بو خطا کیم شهریده انگلیجه
شعرا بیات یوقالیردور هم موسیقی دیگان نشانه
یوق ایردی مگر مشق یا مشکلیق بر بیگیت غریب
سوزلار بعجیب حالمیتیه ...

اوقاتیمزه کریب آلوب صفالق ایدر اول نصیحت
حکمت ایچون سلاطین دیوان ترتیب شعرا اوقوب
مستانه یعنی صفا ایلیه‌یدی بو واقعه پادشا
فرنگستانده پادشاه انکلتره دولت سیلوه
اوزرینه حقیقت بونلری کوروب حیرت
انکلیزی تعجب دنیاده قالوب اورایه
تکلیف قلیب الیب کتدی انکلستان شاه
طعام تازه خاصی اوزره پاسی بولدی فرزندیم
دیو اتادی سکسن بیتی علمی نشر قیلمشدی
بابه رخصت ویروب بنظم کیفیتلری بو علمی
اوکرنوب شعر بو پروسیا قیلدی اورانی ییل ایچیدا
ترقی ملک شاعرت موسیقی فنیده ملکی بولوب
فیسا فروشی پادشاهیله رخصت ویروب هند
مستانه تعلیم علم نجوم هرکیمه هند مستانه

خلق قیثاغورث دیه موسیقی اورگاندی جمشید
کیقباد پادشاهلار دیدیه کین عالمغه علم
موسیقی نینک اوروغینی تریغانه دانا حکیم
فیثاغورث حکیم دور هندوستاندیه ینبا
مصریغه مسرعب کاپن لاردیه علم کیماشا
میلادن اوچ قسم خط اورگاندی افرد نیا
خانیدیره سرای باقی نینک اقامت نجتش با
غلاوردا بیش یوز شاگردی بایادی پیش
قدم طالب لاردیک بری سوزادیکم بزقاندیغ
ایش تعلیمز دیب لول ایدیکم خلایقغه نفع
یوق سوز وایش نی قیلمغایسیزلار دیب
کوزیو مهدی وقائع حضرت اسکندر نینک
وفاتیدیه بریل کیه دور توقسان اوچ یل
عمر کوردی ایش قیلمایالماغانه ایشنی قیلشنی محتاج لار
غه سخاوت قیلش نه یا خشی کورار ایردیلار

[illegible] صحبتی التای هنگ بولساغون
[illegible] سید ... مولینا شیخ ابو
نصر ... حضرت امام محمد غزالی
[illegible] قیلدی ایردیکه کیم علوم
[illegible] خالی فنون علوم ... ابن سینا
[illegible] ایدیلار و کیم بو ...
فنون علوم شریعت و علوم طریقت
و تفسیر و حدیث نه طب نه فلسفه
نه عقاید نه اشعار ابیات حتی شطرنج
نرد غیره بلکه ... یوق ایدی او جمله دین
بیری علم موسیقی ایردیکی بو فنده کوب مهارت
بار ایردی قانون نی اوز قوللاری بیلان
یاساب ... تا ترتیب توزوب چالغان
و معنیش گردلاری ... او ... ایردی راک

مشتاقه عشاق نینک مرغوله لاریني ایجاد و کشف
قیلیب عالمگه یایغان شاگردلاریگه تعلیم
قیلغان ایردی اوز حال مقامیکی الحال بارچه
مغنی لارغه معلوم دور برینچی ایکینچی اوچونچی
مرغوله لاریغه کشف قیلغان ایردی لار
رسالهٔ مغنیون دیگان کتابیدا اثبات
ایردیکی سماع نغمات نینک تیلسیز مونک
لاری انسان نینک روحی غه معنوی اوزوق
نه توتاشتوروغوچی عامل دور اگر الحانیکیغه
اشعار و ابیات قوشولسا اول مونک نینک
سری نم ایکی ناپیکی انکلانور دیب دوم‌لار
وینه ایتیبدور که بوزیل عبادت قیلیب الله تعالی
فیض نه منک قانونم نینک سیم لاریدین الغا
کیسنرلار بو عزیز بر جسم عالم لاردن غوصیدا

میر بیز ادوفه توزت فارچه کتاب تصنیف قیلیب دور

اوروجه کتاب اور منک بیری رساله مغنیون دور

عالا عرب چه دور فقر مذکور رساله نی تمام

قیلیب بولوب قوتیم نینک باریچه وقت نینک باریچه

رساله مغنیون اطلیغ کتابینی ترکیچه تلفه

ترجمه قیلماقنی نیت قیلیب دور من انشا الله

بوفن توزتیجی درجه پیری مولانا علی حضرتلاری دیدیکیم

خراسان نینک شاهوکی نیکان نواحی سیدین ایردی بوفن

ده عصری نینک بی بدلی ایردی علیحده بوفن توزیسیدین

اصل الوصل آطلیغ بر کتاب تصنیف قیلیپ دور

کین بو عزیز مرتاض اطلیغ بیا بر کتاب تصنیف

قیلیپ دور چول عراق مقامیلرنی الحال مغنیلار ایچره

مشهور دور حج سفرگه بارغاندا عراق چولیدین

اوتوب کتیب باریب ایجاد قیلیب چول عراق آط

تجویدلار دو تاریخ هم کشف قیلمیلار هم شعر
یوتوشش هم موسیقی تعلیم قیلمشدا اوز زمانه سی
تینک یی بدلاییزلار مونده ین باشقا عالم لار دیمو
نهایتی یاخشی دقیق کتاب لار تصنیف قیلدیلار
افرقی عمر یلاریده افیون نی کوپ استعمال قیلغان
سببیدن عقلی دین عاری بولوب وفات بولدیلار
بشنچی پیری خواجه شهاب الدین دو بیکیم
بو فنده فرید العصر وحید الدهر ایردیلار
اندانکی ایکی یوزدین ارتوق ماق شاگردلاری
بو فنده مکمل و ماهر قیلدیلار رساله لار هم یوتودی
لار التنچی پیری عبد الله مروارید حضرتلاری
سمرقنده ین امیرلار بو عزیز هم بو فن نینک اوستا
لاریدین بولوب ایردیلار کوپ یافشی رساله
بو فن حقیده یوتودیلار یوزدین تولا راق شاگرد

چقاردیلار اوز زمانلاریده معروف مشهور
موسیقیونلاردین بولوب ایردیلار تاریخ
ننگ سکز یوز سکسان برده حصارده پیدا
مفقود بولدیلار بیتنچی پیری حضرت
مولانا نور الدین عبد الرحمن جامی ایردیلار
بو عزیزننگ خصلت فضیلت لاری نوع نوع
کتاب لارده مشهوردور فضلا انکه دیک
اوقماسکی امیر نظام الدین علی شیر نوائی دیک
عالیمغه تمام علم و عمل ده استاد دورلار
نوائی دیک ذات بولگنی استادیم مرشدیم
دیمکلیکی بو عزیزننگ توصیف تعریف لاری
اوچون کفایه دور کیم نوائی حضرت لاری
اوز خمسه لاری ده بیش جایدا بو عزیزنی
نیم دیب تعریف قیلیبدورکیم کورگاننلار

بس بو حضرتیمیز علمیده حضرت فارابی دیک
اوستاد کمل ایردیلار شاعر عالیم بولغاندین بلکه
مجذوب لیق لاری قوت لیک راق ایردی بس
طنبور سیه تار قانونده تا تمام لیق بارچه نغمه
نی اوزلاری قول لاریده ترنم قیلیب ایردیلار
عجم دیگان بر مقام نی انگ ایکی له مرغوله لارینی
اختراع قیلیب ایردیلار کوب شاگرد بولغنده
مکمل قیلیب ایردیلار رساله دوازده ملیق
بر کتاب بو فن خصوصیدا تصنیف قیلدیلار
حضرت علی شیر امیر حضرت لاری بو فن نه هم
حضرت جامی دین تعلیم آلدیلار حضرت جامی
یتمش توقوز یاشلاریدا تاریخ ننگ سکز یوز توقوز
سکزیده خراسان ننگ هرات شهریده وفات
بولدیلار سکزنچی پیری حضرت امیر نظام

الدین علی شیر نوایی دور بو عزیز نینک عموم
فضل شرافت لاری اوز اوریکی بوتکان شعر
کتاب لاریدین معلوم دور کلیات چهار دیوان
لاریدی خمسه لاری بولاردین باشقا ایلیگی
کیم کوب از بولوب بیتکان اوتوز الته نادیر
کتابلاریدین اوز اوریکی فضیلت و عشقی
همت لاریدی معلوم قلدیم بو یوسونلوغ شریف
عالم لاری نینک اوستیگه فیر اوستاد لاری حضرت
جامی دیک موسیقی فنینی خوب ادرکاندیلار
بر کیچه بر کیچه تا طنبور لاریدین چلیب اوز
لاریکا اینشاده غزل لار سلاوات جو ایتیب
بیهوش بولور ایردیلار نوا دیگان بر مقام نغمه
اختراع قیلیب عالمگه شایع بولدیلار
بو عزیز تاریخ نینک هجری سکز یوز قرق اوچیده

ییلی جمادی الثانی دا دنیاغه کیلیب آلتمش اوچ ییل
عمر کوروب آلتمش اوچ فارسچه کتاب پوتوب
تاریخ نینک توقوز یوز آلتمیشینچی ییلی هرات شهریده
سکته کسلی بیلان وفات بولوب کیتتی لار

توقوزینچی سیری استاد محمد خوارزمی دور کیم اوز عصرینینگ
موسیقی فنیده کوب اهتمام مهارت بار ایکاندور کیم کورکوزوب ایدور
ایکی یوز دین کوب یاقی شاگردلاری نی استادیکا ایل قیلیبدور
بو فن نینگ تحقیقی بسیار ایدی حقیقیه رساله تصنیف قیلیبدور
تاریخ نینگ سکیز یوز اللیک ایچیده وفات بولدیدور.
اونینچی سیری مولانا ننبی سمرقندی دور کیم بو عزیز
حافظ قاری ایردی بشیک کیشی مرتب قرآن یاد الغان
ایردی هم خوش اشتقولی و هم کیشی چالغوچی ایردی عالیم
لار صحبتیده مشایخ لار مجلسیده ترنم قیلیب یورر ایردی
بیرکون سمرقند عالیم لاری مجلسیده مولانا شمس الدین
تبریزی نینگ غزل لاری نی خسته تار نغمه اوقوغانده کیم عالیم
لار بیکباره باش توبن بیقیلیب تشویش استغراق
احوال لار بیدا بولدی اول دین ارتوق کیشی بیهوش
بولدی مولانا علی حضرت لاری بیهوش بولغانچه مجلس

عالمدین کیتی بو خبر مشهور بولدی پادشاه انقلاب

بو عزیز نی زندانیغه حاکم قیلدی بش ییل زندانده قالیب

تاریخ بیک سکز یوز التمیش بشده وفات بولدیلار

بو عزیز نینک تربیتی دا اوچ یوز دین ارتوق مغنی

موسیقی فنیدا بر کمال بولغان ایردی بریکه یوز کیشی

علم شریعتده عالم بولغان ایردی بریکه منک

صوفی لاری بار ایردی طریقه چشتیه مشایخ لاریدین

ایردی موسیقی نینک طریقه تقاضالیغه بخشش قیلیب دوران

نتیجه لاری یا تکمیلا معراج الکلکین نام لیق

بر کتاب تصنیف قیلیب ایردیلار اول

بیرنجی سیمرکلامو لار صاحب بلیغ حضرت لاری دور

کیم بو عزیز مدرس ایردیلار بش التی یوز طالب لاری

علم شریعتده صاحب کمال ایردی طنبور غیجک

۲ آفرین بر طرزیده سوز لیتور ایردی پادشاه بر نفس

آینه‌ماسی ایردی که مدرس‌لیک مسکنی دین معزول
بولوب ظهیر الدین بابر نینگ حضوریغه قالدی برکون
کابل شهریده بر باغ و اشتاهانه مجلس آراسته قیلدیلار
اکابر اشراف امرا وزرا علما اولیا همه‌سی حاضر بولدیلار
الوان الوان طعام‌لار و نعمت‌لار ترتیب دستورخوان
غه یغیلیب بولغانده بابر شاه موسیقی‌غه اشارت
قیلیب ایردیلار بو عزیز طنبورینی قولیغه الیب
چول عراقی مقامیغه نوازیش قیلتوردی ایکنچی نوبت
دین اوتوب اوچونچی آهنگغه یتکانده بر بلبل
کلیب طنبورینینگ قولاقیغه بخط قونوب سایراشقا
باشلادی مجلس اهلی چوقان علولار قوفاردی و تعجب
تحسین کشتی سیرکش بو مولانا بینوا ایردی بلبل سایراب
توتار قیدی او جوب کلیب اوزینی طنبور رنگه اورار
ایردی که یتمیش سکز مرتبه اوزینی طنبورغه اتقاندی

کین بلبل بیرگه توشوب اولوب کیتی فیض کثیر تیده‌دن
مولانا طنبورنی تاشلاب یغلاب بیهوش بولدی
ساعتی دین کین بیهوش لار غه گلاب لار سیپیلدی
شراب سرد لار ایچوردی بیهوش لار هوشیغه
کلدی اما مولانا صاحب یلغی هوشیغه کلمدی
حکیم لار هرقانچه چاره تدبیر قیلیشتی فایده بولمدی
تاریخ تکیز سکز یوز قرق تورتده ایردی مولانا عالم
دین کیتی یاریش تصنیف قیلغان اسرار موسیقی
آطلیغ رساله ده بو قصه علحده مفصل یازدور
اون ایکینچی پیری شیخ صفائی سمرقندی حضرتلاری
دور کیم بو عزیز بلمایدورغان مقام آهنگلاری
بو عزیز چالمایدورغان اسباب نغمات یوقادیسه
بولغای ایردی ایکالاینه دین ارتوق شاگردلاری
بولغنده ماهر بولدیلار اوزلاری نشئات موسیقی

الیغ بیر رساله تصنیف قیلیب دور پنجم قسم نقش غزل
لار اختراع قیلدی تاریخ نینک سکز یوز التمش توقوز
دا الوغبیک الغه یاشی اولدیلار خواجه کیسی بولدی
اول اوچونچی پیری قدیرخان پارکندی دور کیم بو
عزیز دیک کمسه فنده مهارت کورساتکان اوستاد
آز دور بو عزیز کوب یاراق امیر نظام الدین علی
شیر نوایی حضرت لاری نینک غزلیغا علاوه لر یدین
اوقور ایردی الم اوقوب مونینک یخشی آواز
کیشی کمالی هم ایردی عراقین ایرانیدین طبریزدین
خوارزمی سمرقند اندیجان استرلیل کشمیر
بلخ شیراز قاتالیق یاراق شهرلاردین موسیقی
اوزگانگالی کلکان شاگردلاری بار ایردی
رباب نی استادی بو عزیز کشف
قیلدی هم شاعر ایدی دیوانی تدریج بو کیچه تصنیف

قیلدی بینا نازوک نکته لار موسیقی فنّی بابیده رساله
لار بیتیگه دیج قیلدی جنده کلاکیب یوروب ایردی
سلطان عبدالرشید خان کیم معروف مشهور
دور قدیر خان سیز طعام شراب تاتماس ایدیو
غه بارماس ایردی قدیر خان وصال آلطیغ بر
مقام نی اختراع قیلیب شاگردلاریغه اورگاتیب
عبدالرشید خان پادشادین ایکی یلدین کین
عالمدین کیتی لار اول توریچی پیر حضرت پهلوان
محمد کشتیگیر دور بو کشتیغه خدای تعالی شونداغ
بر قابلیت اوز فضلی کریمیدین عطا قیلیب ایردیکی
هم اولوغ علما هم قطب الاولیا هم پهلوان زور
دست کیم مینگ یل لار اوتوب مونکدیک پهلوان
کلمگاده هم شاعر هم مغنی هم اغنیاء علی هذا
القیاس بو شکلدیک خوش خلق خوش گوی کشی

بو وقتغاچه‌دی بو قصیده‌ده اسمی ذکر بولغان اولوغ اوستا

لارنینگ همه‌سیدا موسیقی فنی باره‌سیده اثرلار بیتودی

ایشلاری یاسیدی تورلوک تورلوک نقشلار قوللار

آهنگلار ایجاد قیلدیلار اوزلاری یاسیغان مقام عمل

لارنینگ کسبیچه چهار ضرب دیرکیم بعه اوستاد اوزلارینینگ عمل

لاریدین خوشتراق و دلکشراق بولوب فات

شهرت توتیب مشهور ایجادی مقاملاریدین بیری

چهار ضرب بیری چهارگاه ایردی چهارگاه مقامی مولانا طوسی

علیه الرحمه نینگ مشهور غزللاریدین باغلوب ایردی مطلع

ساقیا عمر نوبت بست ایمدی فردا ناپدید * خوش بیا امروز

خوشدلی فریاد ملکی دیدی * مرنیز ملک ترمذی لطیفه بیلا

دیرکیم بیلا بیت خوش آینده ملا یحیی‌شی و دیلیل دیرکیم

خراسان ملکیده عراق سمرقند دیار کینداملی ده

بولیب بیلگانی معنی‌نی توقتور دینه بیری دوگاه مقامی

دورکیم خسرو دهلوی نینگ شعریغه بالابدورکیم شعر
ای تاج عالمتاب صبح بهر کاشانهٔ ⁂ وی کآسیب زخم زلفت دلی ویرانهٔ
بو نی بابر سلطان نینگ لطیفه باغلابدورکه بینهایت
موثر توشوپتیده مقام بولوبدور دیه پیشگاه مقامی نی
ایجاد قیلیب حضرت مولانا کاتبی نینگ شعریغه تتبع
ایردیلارکیم اشتکان انداکان آدم و حضر بولودلا
کیم عجم ما وراء النهر شهرلاریده مشهور بولوبدور مولانا
کاتبی نینگ اول شعرلاری نینگ مطلعی بوکیم مطلع
گهی که رنگ تو در قتل اهل بیبر آمد ⁂ بیک اشاره مقصود همه پدید آمد ⁂
بو شعر نی باشلیما قدین غرض ایردی بو مقطع ایدیکی مقطع
مثال کوی تو با شام غم که صبح امید ⁂ بهین دولت سلطان ابوسعید آمد ⁂
بو نی سلطان ابوسعید میرزا لطیفه باغلاب ایردیکی
نهایت دیوتا شعری دلپذیرایش بولوب عالم خلقیغا
سیدا شهرت توتتی بو عمر نیز بولادین باشقا تخی

بیتی و بیره‌ده غزلی مقام لاری آهنک لاری‌غا دقیلیق

مشهور لاری مشوق لیک بیا ذکر ... بیشوا

یوقتاریدا ذکر بولغان بهارحرب دنگاسی کاهار

کاه پنجکاه بوریدو سیم مغرب شرقی اما سیدا معروف

دور بیرنچ بو قسمتا بیالدی سنجیده‌سی عاقی بیک

اوروق بو قتور بولغیچه اول بابر شاه نیک حضوریدا

خدمت قیلیب دور کیین میرزا ابوسعید نیک بابرکا بیله

بیرو کیا جر دوی تز قیلادور کیین سلطان صاحب

قران حسین میرزا دوران نیک دنگاهیدا مقرب

بولدیلار بو کیچینیک بولا لوغ لیقی مشهور دور کیم

معلوم بولور کیم امیر نظام الدین علی شیر نوایی

حضرت لاری بیله مک برعالی جناب بذات ملازمه قرق

ییل هم صحبت دوستلوقی قیلادورکیم اگر بو کونشی ده

ذره چه غلیق آسغ طبیعت لیک بولسا ایردی

اولار بو عزیزنی دوستلوقغه قبول قیلماس ایردی بلکه او
لار من قرق ییل پهلوان محمد کشتیگیر بیلان هم صحبت
بولدوم بو اثناده بیر دم بیر ایشیمده کونکلوم ملول پریشان
بولغودیک ایشی صادر بولمدی بلکه کوندین کونکه دوستلوقی
محبتلری زیاده بولور ایردی دیب فقیر دور معلوم دورکیم
بو عزیز نوایی حضرتلریغه اخلاق افعال اقوال الارغه خوش کلور
ایکان تعریف توصیف مونه دین اوتماسکی حضرت نوایی
نینک باب حیرتی دور حرف قیلیب بو عزیزنینک توصیفی لارینی
اوز قلملری بیلان تاریخ حکایتلر بوتوریلدورب وقتیکه
بو عزیز شعر معما فنیده یگانه دوران نادر زمان
ایردی بو فنده علیحده جلد جلد کتابلار تصنیف
قیلمیش ایدیکه زمان شعراسی نینک بیرنینک بیرعا بو نوع
شعرقابلیت یوقتور بیم اکثر نظم اهلی بو نوع شعرایشیا
ایردی پهلوان نینک حضورلریغه کیلور ایدی واولارنینک
اصلاح و ایضاحین قبول قیلور ایردی بو فنده طبعی بیک
بغایت ملایم ایردی انداغکی بو مطلع پهلوانیکیدور
گفتم دل ما عالم عشق کار هم باغم است • دگر کشتیگیر تخلص قیلور

حیرات نینگ بر گنبدیگا پیدا کیم تورت یول نینگ بندری
ایردی اندا بر عمارت عالی یاسادی لار دیش هینگه
کیتیلیک ادی و باغی لار مهیا قیلیب بولنگر نینگه
الینی نعمت اباد قویدیلار فقیرلار درویش لار
مسافرلار مولوی لار کلیب برای ایکی آی
بلکی بر ییل ایکی ییل ششو جایدا استقامت قیلسه
اوچ وقت اوچ قسمی عالی طعام تارتادور و اولاغ
لار ریغه ارغه قیچاره طییار ایردی کاتیه کیچک حیرات
خلقی نعمت اباد دیه طعام بیرایردی فقیرلار
دیه باشقا پای لار هم شهزاده لار وزیرلار
بلکی سلطانلار [illegible] مهمان غیری قیچاره طیار
بولغان تشدید اوچ وقت تیکو زدور ایردی
نیچاییو مشایخ لار علما لار کلیب حضرت
پهلوانیدن استفاده تحصیل قیلیب اول ییل قالور

لار ایردی که حاتم طی بو ننکدیک سخی بولماس حضرت مولانا
جامی بیلان یقین لیقی بار ایردی تصوف دا نچوکون
اصطلاحات لار و کوزرگان ایردی سبحان الله بو ذهنک
حمد و منک ثنا اول خالق بیچون غه بولسون که بیم
هر قطره خون دیو افریده بولغان هر بنده کسی که هر نیچه
کمال و قابلیت عطا قیلادور سن بو عزیزغه پادشا
هیچ گدا غه و اولیا دیک ترسا غه دوست توتما
پیرورغان کشی یوق ایردی هرکیم بیلان معامله قیلسه
اول کمال قیلیب ایردیکی بیهلوا ! بو ننک منیدیک یقین
راق دوست یوق تتود سن شونکدک کشی بو عزیزدا
قزان یاد آلدی عالم مترجم بعتسلو گونب عالیم بولدی
عالم حرث کیم سلطان حسین بهادرخان ننک لشکر
لاردی ننک پیچپ کما وستاد ایردی بهبت عرصه نگ
لو استادلار ایردی موسیقی فنیدا فیل فیل قام لار

منکه منکنک شاگردلاریغه یادکار قیلدیم طریقته نوع

نوع مشایخ عظام اولیالی زبردست کرام لار

نینک مرشیدی اولوغ دنیادا شونداغ ملنغا مونکلوک

اغنیا یوق ایدی بلا مصیبت بهادر فخاله مونکلوک سفر

قیلسون ابا استه قیلماس مونکنک متعلق سفر

ایشی قیلماس ایردی اخر بر کونی تصادف

سپهوشی بولوب یتقلغانچه عالم دین کیتیب بادیه

اوزی مونده تارتیب گدا غیچه قوتولمایه عالم

صاحب مصیبت بولوب گریا تیغ تحفه قایم

بولغانینک بیر انوار اللهی کیلیب عندلوری

حیات المونیا قازیب محبوب قوینغان

رکیکر سب استقامت قیلغان نعیم اباد

کیچیکینه بیله تاغ نینک سکریندی توق صوفی

زیبا دفنی قیلندی خدا انا لله وانا الیه راجعون

اوّل تشنبجی پیری حضرت مولانا لطفی دور بوعزیز
شیخ مغولستاندین ایردیلار عالیم لیقدا حضرت ابو
نصر فارابی دیک حکیم لیقدا حضرت ابن سینا دیک
شاعرلیقدا حضرت امیر نظام الدین علی شیر نوائی
دیک مغنی لیقدا تنجی قدیرخان دیک ایردیلار بو عزیز
بلجامید ورغان علم یوقی ایردی زمان نینک علامه سی
ایردیلار بیش یوز دین تورلارتق عالیم و قاری لار
شاگرد بولوب اوقو دیلار و عالیم بولدیلار ایکی یوز
چهکیشی موسیقی فنیده کمالات مهارات کورسالق
لار یگرمه دین آرتوق کتاب تصنیف قیلدیلار.
حضرت علی شیر نوائی علم فصاحتده بو عزیزنی
اوستازیم دیر ایردیلار اول حضرت نوائی نی سوز
مینینک اوستازیم دیر ایردیلار و مینینک عمرم ایچیده
پوتو گان اول مینینک مصراع شعر میده سنینک ایکی

مصراع شعرنینک اردوقی دیلا یردیلار تاریخ هجریه نینک
سکزیوز تیقوز سکزیده وفات بولوب کتیه ایلادر
اون التینچی پیری حضرت یوسف سکاکی دور
کیم بو هنر هم نظام علمیده حضرت فارابی حضرت
لطفی دیک ایردیلار فننک طالب لاری انواع
انواع علملاردین ادراک قیلا ایردیلار منطق علمیده
علم فصاحت و علم بلاغتده عصری نینک یکانه سی
ایردی علم اشعاردا بو معمول ستانین حقایق
مشکلدین نینک تیسیر ... تلخیص اطلاق
بر کتاب فصاحت بلاغت حقیقیه خصوصاً
قوادین نینک فصاحت بلاغتی حقیقیه ایجاد قیلدی
... تصنیف قیلدی بیانات
ناظم ... سعی ... اشهر
اختراع ترتیب مشغول ...

اول یتتنچی سپری ملیکهٔ آمانیسا خانم ایردی کم بشعر

سلطان عبد الرشید خان پادشاه‌نینک حرم‌لاری ایردی کم

شاعرهٔ یگانه دوران ایردی دیوان نفیسی آطلیق شعرلاری

بر کتاب‌نی تصنیف قیلیب ایردیلار بو خطاط لیقدا اوستاد

کل ایردی بو موسیقی فنیده انواع صاحب کمال ایردیکیم سلطان

بو ملیکه‌گه عاشق بیقرار شیدا شیفته لیقدا بی اختیار

ایردی سلطان بو ملیکه‌نی عقد نکاح‌گه کیوردی عیش و عشرت

انواع و ... کیم سلطان بو ... امرا لشکرلاری بیلان

پای تخت یارکند دین [illegible] ... صحرا ... بولوب

[illegible] دشتیگه شکارغه چیقدیلار ... کیچه ... نا

[illegible] سلطان ... دیقانچیسا ده ... کیب

توزوچی ... بولوب ... یاتقان ... ایردی

[illegible] قونار ... سیز ... لار ... لیقده

[illegible] قیلغان ... ایکی ... تحقیق ... ایردی

وقتیکه سلطان مذکور روشن لاریچه برغرابه اولیکه قونوچا
ییکیت تینیده بر لوب اکرم نام بر چوری سیلون کردی اول آدمه
محمود اطلیق براوتا بیچی نینکاه بر ایردی بو ملیکه شه محمود
نینک عاجزه سی ایردی سلطان قرایدیکه بو اونینک بو
چکیده بر طنبور بار ایردی سلطان محمود دیدی کوره بیکه طنبور
نی چلیب بر گای اول ایدیکیم طنبور چالشنی بیلماسمون
اوشبو قیز بیز حمکا طنبور الیب بر نینکه دیب غفا قیلیب
الدورردی قیز هم چالیدور دیب ایردی سلطان قیز نینگ
چلیب برسون دیدی محمود قیز نغمه اعرجی قیلادی قیز طنبور
نی کلتوروب بنجگی مقام سیغه انداغ چالدیکیم سلطان
حیران قالدی حظ فه داق بولکیم قیز اوزه ایتقان بو شعر نی مقام
غه قوشوب اوقوب ایردیکیم سلطان بو قیز نینک محبتی ده عاشق
بیقرار و بیهوش بولوب کیتی شعری بو ایردیکیم مطلع
سنگا یوز شکر یارب بزرگ مقال پادشا قیلادنینک فقیر سینی عبد الرشید خانی نیناغلادینک

اوشبو غزل نینک مقطعی بو نوع باغلانیب ایردیکیم مقطع

نفیسی کیچه کونده قیل دعا تنکری تعالیدین که شاه نینک حقیده قیلمای دعا تانکلا

غزل تمام بولغاندا سلطان آلدیلار ابا سوادیکی نفیسی دیگان شاعرکیم

سنز بو غزلنی قایردیک اول کوب ایردینکیز دیگنچ قیز کیشی نینک

غزلینی مونیا الیب او قومدیکان کشی من نوایی فضولی لیلی

نینک شعرلاریدین اوزکه نی اوقومایمن بو غزل اوندم نینک نفیسی

منینک تخلصوم دیدی نیچه یاشقا کرکان لیکین سوردیلار اما

اون اوچ یاشقه کردی دیدی سلطان نینک بینا حیرتی

آرتدی انکا انعام آنچه استخفر قوب اوزی یوتیکان برقانچه

ابیات لارینی کورساتی خطی نینک حسنی قیزنینک حسنی صلاحت

بخشش قیلدیلار ایردی پادشاه بو خطنی بیله گیمه کنارسیده پوتیکا

نیغرایش ننگوسی کلمای قیز اپیسه من قاداب تورمای شعر

یوتوب بیتقنینک دیگانچ قیز دوات قلم کاغذ کلتوروب بو بیتنی

یوتودی مطلع یارب بو بنده قیلدی عجب سوزلر منکا

کو یا بو اوی گه اوندی بو اختلام تیلیو منکا سلطان گولده

ایشانیم منی هیچ قیلماسیلار دیب محرمی سپاره تا شقری

حقیقت بر علی کمال دین لشکرگاه غه باریب وزیر لیکیر

لدوغه کورگاندین واقعه نی بیان قیلدیلار باشین لار ییغه

تاج استقلال ییغه دواج یا فتح در حال اوتا قوی شاید

اطلس مهیا قیلیب تون حصه ده قرق کشی محبوسنکا

اویکه باریب مقصودنی بیان قیلیب پادشاه اوینیغ

اشکنا قیلیب توی قیلیب قبرنی نکاح غه الدیلار

بیگم میرزا فادشاه نینک نکاحیغا توردی بو قضیه غه خدای

تعالی انلاغ عقل و فراست عطا قیلیب ایردیکیم تعریف

دیکه سیغمی دور دیوان نفیس نی تصنیف قیلدیلار

اخلاق جمیله آطلیق بر کتاب کیم منظوم لارغه نصیحت

دور تصنیف قیلدیلار شرح القلوب الملیح بر رساله

تصنیف قیلدیلار شاعرلیق معنی لیکغه طالب لیق لارغه سببا

بونینگ دیک مفید کتاب آز دور عشرت انگیز نام لیغ بر

مقام هم بو ملیکه نینک اختراعات لاری ایردی سلطان کمال

نجیرت یه ز بیدنه اوز اطیغه نسبت بریب مغنی لار نیا اوگانی
لار بو ملیکه اوتوز تورت یاشلاریدا توغوتدا عالم دیه
کنتی دیبدورلار بو ملیکه عالم دیه تکانڈین سونکرا سلطان
گویا اوزینی اوتورادر شوریده عالتگه یتیب سوداوی
بر علت عارض بولدی آخر سلطان یغلوب عالم دیب
اوتی دیبدورلار بو لاردین کیین نیا مقام غزل افترا
عات قلغودیک بر اوستاد کل عالمغه کلگان معلوم ایماسدور
بلماک کرککیم تخت نی جمشید پادشاه نینک مشهور جام توفی
ملیکه دلسوز کشف قیلدی صوزنایی نی اول کیقباد
شاه نینک نظریده بوغا هونکوزیده شکرلاری ایماسیدا
اردشیر الطیغ برکش کشف قیلدی نوشروان نینک
زمانه سیدا یغاچیدا صوزنای یاساب چالدی دفی
نی سلیمان علیه السلام غه دیولار یاساب بردی
طبل نقاره نی اسکندر ذو القرنین زمانیدا کشف بولدی
دیبدورلار تمت تمام بعون الملک العلام

[illegible]

ثنا ایم خدا ... سپاس

١٣٧١